मूर्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिंगजुष्टः ।
आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

यद्विषं पुराणं विषघ्नौषधिभिर्वा हतवीर्यं यद्वा दावाग्नीत्यादिभिः शोषितं । स्वभावेनैव सुगुणैर्न सुष्ठु युक्तं तद् दूषीविषसंज्ञामुपैति । तथा वीर्यस्याल्पत्वादेतदविभाव्यमालक्ष्यं । तथा कफेनावृतं वर्षवृंदं च तत्स्थायितेन दूषीविषेण पीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः स्यात् । तथा मूर्छां गच्छन् वमन्नस्फुटवाक् तथा विमुह्यन् । तथा दूष्येनोपलक्षित उदरे यानि लिंगानि तैः सेवितश्च भवेत् । आमाशयस्थे दूषीविषे कफवातरोगी स्यात् । पक्वाशयस्थे दूषीविषेऽनिलपित्तरोगी स्यात् । उपजातयः ।

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः स यथा विहंगः ।
स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।३६।

ध्वस्ताः कचाः शरीरं च यस्य सः ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः पक्षीव भवेत् । रसादिषु च स्थितं नानाविधान् धातुप्रभवान् विकारान् करोति । उपेंद्रवज्रावृत्तं ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ।
दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

तच्च पुरोवातादिभिर्दुष्टं सद्धातून् दूषयति यतस्ततोपि हेतोर्दूषीविषं स्मृतम् ।

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।
दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुना प्लुतम् ॥ ३८ ॥

दूषीविषपीडितं नरं सुस्विन्नमूर्ध्वमधस्ताच्च शोधितं संतं दूषीविषारिं वक्ष्यमाणं माक्षिकेणाप्लुतमगदं लेहयेत् । तमेवाह ।

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।
कुटंनटं नतं कुष्टं यष्टी चंदनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

पिप्पल्यादिकोऽयमगदो नाम्ना दूषीविषारिः। न चान्यस्मिन्नपि वार्यते। किंतु विशेषेण प्रयुज्यते।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥
विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।
कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥
श्रोणिपृष्ठशिरःस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ।
कृष्णदुष्टास्रविस्रावी तृण्मूर्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥
दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।
आरक्तपीतपर्यंतः श्यावमध्योतिरुग्व्रणः ॥ ४३ ॥
श्वयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥
कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

विषदिग्धेन विषलिप्तेन शस्त्रेण विद्धो नरः पुनः पुनः प्रताम्यति। तथा वैवर्ण्यं प्रयाति। द्रागेव विषादमेति। अस्य च विषदिग्धेन विद्धस्य शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमायते। श्रोण्यादयश्चास्य सरुजः स्युः। कृष्णं दुष्टं च रक्तं क्षरति। तृडादियुतः क्षणेनैव च दृष्टिकालुष्यादिकरः स्यात्। तथा व्रण ईषद्रक्तपर्यंतः श्यावमध्यो महारुजः स्यात्। तथा श्वयते पाकं याति। तेषां सद्य एव च मांसं कृष्णतां गत्वा प्रक्लिन्नं सञ्शीर्यते। नित्यमेव पिच्छिलयुतं परिस्रवं कुर्यात्। अमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं विदधीत।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥
अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवल्लितः ।
शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
शूकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेन व्रणं पश्चाद्दहेत् । अथवा मुष्ककादिक्षारेण प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिश्चं लेपयेद् व्रणम् ।

कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

तस्य च दिग्धफलविद्धस्य कीटदष्टचिकित्सितं यथायोगं कुर्यात् ।

व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।

व्रणे च पूतिमांसे पित्तविसर्प इव चिकित्सा कार्या ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
गरमाहारसंपृक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ।

नानाकांता योषितः पत्यौ सौभाग्यार्थं राज्ञश्च निकटवर्तिनो नराश्चाराति प्रेरिता गरयुक्तं भोजनं ददति ।

नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

नानाप्रकारप्राण्यंगशकृतां तथा विरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां च स्तोकवीर्याणां यो योगः स गर इति स्मृतः ।

तेन पांडुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिंतापरायणः ।
महोदरयकृत्प्लीहीदीनवाग् दुर्बलोलसः ॥ ५१ ॥
शोफवान्सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेंद्रियः ।

तेन गरेण पांड्वादिगुणः कृशादिपीडितश्च स्यात्। वातेन प्रतिलोमेन युक्तस्तथा स्वमर्मचिंतापरः स्यात्। तथा बृहज्जठरयकृत्प्लीहवान् दीनत्वा- गादिगुणश्च स्यात्। स्वप्ने शृगालादीन् पश्यति। प्रायेण शुष्कवृक्षोदपाना- नि लोकते। आत्मानं च गौरः सन् कृष्णं मन्यते। कृष्णश्च गौरं मन्यते। तेन गरविषेण विहतेंद्रियः सन् विकर्णघ्राणचक्षुषं पश्येत्।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ९४ ॥
गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः।

एतैरुक्तैरुपद्रवैरपरैश्चानुक्तैर्दारुणैः क्लिष्टः सन् गरपीडितः कश्चिदचि- कित्सितः सद्य एव नाशमश्नुते।

गरार्तो वांतवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ९५ ॥
शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन्।

गरातुरः कृतवमनः पूर्वोक्तं पथ्यं पानभोजनं भुक्त्वा शुद्धहृदयः सुवर्णं शीलयेत्। किं कुर्वन्। सूत्रस्थानोक्तविधेः। शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचू- र्णस्य दापयेदिति स्मरन्। विधेः स्मरन्नित्यत्राधिगर्थेत्यादिना विधिशब्दा- त् कर्मणि षष्ठी।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ९६ ॥
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम्।

माक्षिकधातुकांचनयोश्चूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितं लेहो दारुणं गरयोगजं विषं हंति।

मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ९७ ॥
वचामुस्तविडंगानि तक्रेण कोष्णांबुमस्तुभिः।
पिबेद्रसेन वाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ९८ ॥

मूर्वादीनि तक्रादिभिरम्लेन वा बीजपूररसादिरसेन गरोपहताग्निः पुमान् पिबेत्।

पारावतामिषशठीपुष्काराव्हं शृतं हिमम् ।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

पारावतामिषादिभिः शृतं शीतं जलं गरतृष्णादिघ्नं ।

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसंगमे ।
विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥

विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसंकटं कथितं । अस्मिंश्च विषसंकटे विषार्तः शतमध्ये एको जीवेत् । तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः । कालो वर्षा । विषान्नं सर्षपादि । विषदोषः पित्तं । दूष्यं रक्तं । आदिशब्देन साल्यादीनां ग्रहणं ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।
अजीर्णवर्चोद्रवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।
हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ ६२ ॥
पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।

क्षुदादिभिर्विषं वृद्धिमेति ।

वर्षासु चांबुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥
विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये ॥ ६४ ॥

प्रावृषि च जलप्रभवत्वाद्विषं संक्लेदं गुडवद् याति । विसर्पति प्रसरति । घनापाये विगतवर्षासमये तद्विषमगस्त्यो हिनस्त्यल्पशक्ति करोति । तस्माद्घनात्यये शरत्समये मंदवीर्यत्वं प्रयाति ।

इति प्रकृतिसात्म्यर्तुस्थानवेगबलाबलम् ।
आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानंतरमाचरेत् ॥ ६५ ॥

इत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृत्यादिकं बुद्ध्वा यत्नेन निरूप्य ततः कर्म कुर्यात् ।

श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥

श्लैष्मिकं विषं वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपैश्चेदृशैर्भोजनैश्च कषायादिगुणैः शांतिं नयेत् ।

पैत्तिकं स्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।
कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥

पैत्तिकं विषं विरेचनैस्तथाऽतिशीतलैः सेकैः प्रलेपैश्च तथा भोजनैः कषायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् ।

वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्वितैः ।
सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥
नाघृतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।

वातिकं मधुरादियुक्तैः ससर्पिष्कैर्भोजनैर्लेपैश्च जयेन्मांसभोजनैः कषायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् । विषे स्रंसनं विरेचनं प्रलेपो वा भोज्यमौषधं वा नाघृतं शस्तम् । किं तर्हि सर्वमेव तत्सघृतं शस्तम् ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
विद्यते भेषजं किंचिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।

सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु च घृततुल्यं नान्यदौषधं किमप्यस्ति विशेषेण च वातेऽतिरिक्ते ।

अयत्नाच्छ्लैष्मिकं साध्यं यत्नात् पित्ताशयाश्रयम् ।
सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यम् । पित्ताशयाश्रयं यत्नेन साध्यम् । वाताशयाश्रितं सुष्ठु दुःखेन साध्यतेऽसाध्यं वा स्यादिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने विषप्रतिषेधो नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

विषमक्रमात्सर्पविषप्रतिषेधं विवक्षुराह ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ।
त्रिधा समासतो भौमा भिद्यंते ते त्वनेकधा ॥ १ ॥
व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगिनः ।

दर्वीकरादिभेदेन भुजंगाः संक्षेपेण त्रिप्रकारा भौमाः । ते तु योनिभेदेन विस्तरतोऽनेकधा भिद्यंते । विशेषाश्चेहानुपयोगिनो यतस्ततो न निगद्यंते ।

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥
विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

दर्वीकरमंडलिराजीमंतस्तेषां विषं रूक्षादिगुणं क्रमेण च वातपित्तकफानां कोपनं स्यात् । यद्यपि विषं रूक्षादिगुणं तथाप्यतिशयार्थं पुनरिह गुणकथनं विशेषादुष्णमेव कथितं न शीतलम् ।

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥
विषोल्बणा भवंत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ।

एते च दर्वीकरादयस्तारुण्यादिषु यथाक्रमं वृष्ट्यादिषु च विषोल्बणा भवंति । वृष्टिशब्देनेह श्रावणादयश्चत्वारो मासा गृहीताः शीतातपाद्याश्चत्वारो मासा गृहीताः । व्यंतरा विजातय ऋतुसंधिषु विषाधिकाः स्युः । ऋतुसंधिः प्रागुक्तः ।

रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधारिणः ॥ ४ ॥
फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।

रथांगादिधारिणः फणावंतो द्रुतगतयो भुजंगा दर्वीकरा इति मुनिभिः स्मृताः ।

ज्ञेया मंडलिनोऽभोगा मंडलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
प्रांशवोऽमंदगमना

अभोगा अल्पभोगास्तथा नानाप्रकारैर्मंडलैश्चिताः। प्रांशवोऽशीघ्रगतयो मंडलिनो ज्ञेयाः।

राजीमंतस्तु राजिभिः।
स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं विचित्रिताः॥ ६ ॥

स्निग्धाभिर्नानाप्रकाराभिस्तिर्यगूर्ध्वगराजिभिर्विचित्रिता राजीमंतो ज्ञेयाः। विजातयोऽधुनोच्यंते।

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः।
चतुष्पाद्

गोधापुत्रो गौधेरः। ननु गौधेर इति नाम्नैव गोधासुतः मत्यपादि। तथा च गोधायाः फगित्यपत्यर्थे व्युत्पादितोऽयम्। सत्यमाह भवान्। याद्दच्छिकनामशंकानिरासाय त्वेतत्। सच दर्वीकरैर्विषेण तुल्यस्तैरेव जातत्वात्। चतुष्पाच्चतुष्पादोसौ।

व्यंतरान्विद्यादेतेषामेव संकरात् ॥ ७ ॥
व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः।

व्यंतरांश्चैतेषामेव संकरेण जानीयात्। यतश्च ते संकीर्णलक्षणास्तस्मात्सन्निपातप्रकोपनाः स्युः।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥
पापवृत्तितया वैरादेवर्षियमचोदनात्।
दशंति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

आहारादिभिः कारणैर्भुजंगा दशंति। तेषु यथोत्तरं विषस्याधिक्यं कथितम्।

आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

आदिष्टात्सर्पाद् हेतुं विदित्वा यथास्वं चिकित्सेत् ।

व्यंतरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

व्यंतरो भुजंगमः पापस्वभावत्वाद्वर्त्म आश्रित्यास्त ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।
नतु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥
एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।
दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥
मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।
दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥
निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

यस्मिन्काये लालापरिक्लेदमात्रं उपलभ्यते । न पुनर्दंष्ट्राकृतं दंशम् । तदेवं भूतं तुंडाहतं कथयंति । एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे रक्तवर्जिते तद् व्यालीढसंज्ञं । द्वे दंष्ट्रापदे सशोणिते व्यालुप्तं विद्यात् । त्रीणि तु दंष्ट्रापदानि मांसच्छेदात्संततास्रवाहीनि दष्टकमादिशेत् । दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्दष्टमिव दष्टनिपीडितं स्यात् । एषु मध्ये द्वयमादिकथितं निर्विषं वदेत् । पश्चिमं दष्टनिपीडिताख्यमसाध्यं वदेत् । व्यालुप्तदष्टकं तु कृच्छ्रसाध्यमित्यर्थाद्गम्यते ।

विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥
रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमंबुवत् ।

सर्पजं विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयते । अपि तु प्राप्य । किंतु रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते । यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति तथैव । आहेयमिति दृतिकुक्षीत्यादिना भवार्थे ढञ् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोनिलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पांगाभिहतं तु तत् ।

भीरोः सभयस्य पुंसः सर्पसंस्पर्शाद्धेतोर्यद्भयं तेन वायुः क्रुद्धः कदाचिच्छोफं विधत्ते । तत्सर्पांगाभिहतं स्यात् ।

दुर्गंधकारे विद्धस्य केनचिद्दष्टशंकया ॥ १६ ॥
विषोद्वेगो ज्वरश्छर्दिर्मूर्छादाहोऽपि वा भवेत् ।
ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ १७ ॥

दुर्गंधकारे केनचित्प्राणिना विद्धस्य दष्टशंकया विषोद्वेगादयः स्युः । तच्छंकाविषं निगद्यते ।

तुद्यते सविषो दंशः कंडूशोफरुजान्वितः ।
दह्यते ग्रथितः किंचिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

सविषो दंशो व्यथ्यते कंड्वादियुतो दह्यते जालकवत् किंचित् ग्रथितोऽस्माद्विपरीतश्च निर्विषः स्यात् ।

पूर्वे दर्वीकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ।
श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पंतीव च कीटकाः ॥ १९ ॥

दर्वीकराणां प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टं च रक्तं स्यात् । तेन च तादृशा रक्तेन मुखनयनादौ श्यावता स्यात् । कीटकाश्च गात्रे सर्पंतीव ।

द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
दुर्गंधो दंशविक्लेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥ २० ॥
संधिविश्लेषणं तंद्रा पंचमे पर्वभेदनम् ।
दाहो हिध्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
मूर्छा विपाकोऽतीसारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥

द्वितीये विषवेगे ग्रंथयः स्युः। तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः। चतुर्थे ष्ठीव-

नादयः। पंचमे संधिविश्लेषणं तंद्रा पर्वभेदनं दाहो हिक्का च। षष्ठे च वेगे हृदयपीडाद्याः। सप्तमे शुक्रं प्राप्य स्कंधादिभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनं स्यात्।

अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक्।
तेन पीतांगता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भवः॥ २३॥
तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते।
चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः॥ २४॥
दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां याति शोणितम्।
पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च॥ २५॥
तृतीये दंशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः।
चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तंभश्च पंचमे॥ २६॥
गात्रभंगो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्वदेत्।

मंडलिना दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति। तेन च रक्तेन पीतांगता दाहश्च। द्वितीये श्वयथुद्भूतिः। तृतीये दंशपरिक्लेदादयः। चतुर्थे वेगे ज्वरो दाहः। पंचमे सर्वशरीरगतो दाहः। राजिमता दष्टस्य रक्तं दुष्टं पांडुतां गच्छति। तेन हेतुना गात्राणां पांडुता। द्वितीये वेगेऽतिगात्रगुरुत्वं। तृतीये दंशविक्लेदादयः। चतुर्थे मूर्ध्नो गरिमादयः। पंचमे गात्रभंगादयः। शेषयोः षष्ठसप्तमयोर्लक्षणं पूर्ववद्दर्वीकरवद्वदेत्।

कुर्यात्पंचसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम्॥ २७॥

पंचसु वेगेषु चिकित्सितं कुर्यात्। न तु तस्मात्परमसाध्यत्वात्।

जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः।
शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः॥ २८॥
तूर्णं देशांतरायाता विमुक्तविषकंचुकाः।
कुशोषधीकंटकवद्ये चरंतीव काननम्॥ २९॥
देशं च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः।

जलाप्लुतादयः सर्पा अल्पविषा ज्ञेयाः। दिव्याध्युषितो देशो यत्र देवताः कृतसन्निधानास्तं देशं चरंति। संग्रहेऽधिकमुक्तं। स्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रयसुरालये। चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे। क्षीरद्रुमे निम्बतरौ निर्झरे गिरिगह्वरे। चक्रवज्रगदाकुंतत्रिशूलांकजटाधराः। रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः। न तेषु कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः। मंत्रतंत्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनम्।

स्मशानचितिचैत्यादौ पंचमीपक्षसंधिषु ॥ ३० ॥
अष्टमीनवमीसंध्यामध्यरात्रिदिनेषु च।
याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥
नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत्।
दष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति।

स्मशानादिषु दष्टं मर्मसु च दष्टं त्यजेत्। याम्यं भरणी। आग्नेयं कृत्तिका। नैर्ऋतं मूलं। नैर्ऋताख्यो मुहूर्तो संध्योदय एव। यः शुक्लमुखनयनः पतत्कचः स्तब्धरसनः पुनः पुनर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासः स न जीवति। संग्रहे तु। श्वयथुर्वेदनास्तीव्रा ग्रीवाभंगोऽक्षिरक्तता। मूर्छागलग्रहच्छर्दिप्रेतराजस्य किंकराः। जाम्बवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः। रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्तेते न तु दंशतः। रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितोऽसितः। हृष्टमेहनता वक्रवक्त्रत्वं यस्य तं त्यजेत्।

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥
जायंते युगपद्यस्य स हृच्छूली न जीवति।

यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो हृच्छूलं च स्यात् स न जीवति।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥
नासावसादो भंगोंगे विड्भेदः श्लथसंधिता।
विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥

भवंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवितक्षये ।

यश्च फेनं वमति निश्चेतनः श्यावपादादिस्तथा नासावसादादयश्च यस्य पुंसो विषपीतस्य तथा दष्टमात्रस्य विषलिप्तकेनाभिहतस्य च । सामान्येनैतानि रूपाणि । तस्य जीवितक्षये संप्राप्ते स्युः । विषपीतस्येत्यादिनाऽभिभूक्तत्वात्परनिपातः ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
दंडाहतस्य नोराजीप्रयातस्य यमांतिकम् ।

तीक्ष्णैर्नस्यैर्न चेतना न चैतन्यं । तथा क्षताच्छिन्नाद्रक्तागमो न भवति । तथा दंडेन लगुडेनाहतस्य राजिर्लेखा न भवति । यमसमीपं प्रयातस्य गमिष्यतो नरस्य । प्रयातस्येति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवच्चेति भविष्यति क्तः ।

अतोन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥
रक्षन् कंठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।

अतोऽन्यथा साध्यत्वे सति सद्यो द्रागेव त्वरया कंठगतान् प्राणान् ज्वलितगृहमिव रक्षन् विषं शीघ्रं शांतिं नयेत् ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शरीरिणो दष्टस्य दंशे मात्राशतं तुल्यकालं विषं स्थित्वा देहं प्रक्रमते रुधिरादीन् धातून् दूषयत् प्रक्रमत इति प्रोपाभ्यामिति तङ् ।

एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

अस्मिन्नंतरेऽवसरे दंशस्योत्कर्त्तनादिकं कर्म चपलं विदधीत यथा विषवल्ली काये न रोहति । विषं वल्लीवेति उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ।

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥
लोष्टं मही वा दशनैश्छित्वा चानु ससंभ्रमम् ।
निष्ठीवेन समालिंपेद्दंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥

दष्टमात्रः पुरुषस्तमेव सर्पं दष्टारं शीघ्रमेव खादेत् । अथवा लोष्टं धरणीं दशनैश्छित्वा पश्चाच्च झटिति निष्ठीवेन दंशमालिंपेत् । कर्णमलेन वालिंपेत् ।

दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरंगुले ।
क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मंत्रैश्च मंत्रवित् ॥ ४२ ॥
अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषम् ।
न वहंति शिराश्चास्य विषं बंधाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥

दंशस्योपरिष्टाच्चतुरंगुलेऽरिष्टां क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैश्च मंत्रैरुपलक्षितो मंत्रज्ञो बध्नीयात् । बंधेन विषं स्तभ्यते । जलं यथा सेतुबंधेन । अस्य च दष्टस्य शिरा विषं बंधनपीडिता न वहंति ।

निष्पीड्यानूद्धरेद्दंशं मर्मसंध्यगतं तथा ।
न जायते विषावेगो बीजनाशादिवांकुरः ॥ ४४ ॥

अनु पश्चान्निष्पीड्य दंशमुद्धरेन्मर्मसंधिं वर्जयित्वा । तथैवं कृते सति विषावेगो न जायते । यथांकुरो बीजनाशात् ।

दंशं मंडलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मकेन वा ॥ ४५ ॥
करोति भस्मसात्सद्यो वन्हिः किं नाम न क्षणात् ।

मंडलिनां च दंशं पित्तलत्वाद्धेतोर्मुक्त्वाऽथापरं दंशं हेमादिभिः प्रतप्तैः शीघ्रं दहेदुल्मकेन वा । यतोग्निः सद्य एव भस्मतां सर्वमेव वस्तु नयति । क्षतं तु कियन्मात्रं ।

आचूषेत्पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
प्रच्छायांतररिष्टायां मांसलं तु विशेषतः ।
अंगं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।

अथवा पित्तलप्रायः स्यात् तदा मृदादिभिः पूर्णवदनोऽरिष्टामध्ये प्रच्छाय प्रच्छानं कृत्वाऽऽचूषेत्। मांसलं तु स्थानं विशेषेण प्रच्छायाऽचूषेत्। तथा दंशेन सार्द्धमंगमगदेन पुनः पुनर्लेपयेत् । चंदनोशीरान्वितेनोदकेन सेचयेच्च शरीरं ।

विषे प्रविसृते विध्याच्छिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
रक्ते निर्ह्रियमाणे हि कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम् ।

विषे प्रविसृते सति शिरां विध्येत् । सा हि शिरा उत्तमा क्रिया । यतोऽस्यासृजि निर्ह्रियमाणे विषं सर्वमेव निर्ह्रियेत तदाश्रितत्वात् ।

दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववल्लक्षयेदसृक् ।

सविषं शोणितं दुर्गंधं स्यात् । वन्हौ च क्षिप्तं चटचटायते । विशुद्धं च रक्तं दोषानुसारेण पूर्वत्रच्छिराव्यधविध्युक्तेन लक्षणेन विद्यात् ।

शिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगजलौकसः ॥ ५० ॥

शिरासु तु शोफादिनाऽनुपलभ्यमानासु शृंगं जलौकसो वा युंज्यात् ।

शोणितं स्रुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
लेपसेकैस्तु बहुशः स्तंभयेद्भृशशीतलैः ॥ ५१ ॥

स्रुतशेषं च लोहितं विषोष्मणा प्रविलीनं लेपादिभिः पुनः पुनरुपयुक्तैरतिशीतलैः स्तंभयेत् ।

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्छायमदहृद्रवाः ।
भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ ९२ ॥

अस्कन्नेऽस्रुतेऽस्त्याने हि रक्ते विषवेगेन मूर्छाया भवंति । तांश्च जयेच्छीतैर्लेपादिभिः । तथा रोमांचो यावच्छीतेन स्यात् तावद्वीजेच्च ।

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।

अस्रे तु स्कन्ने सति विषवेगः शीघ्रमेव प्रशाम्यति ।

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ९३ ॥
पिबेद्घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ।
हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ९४ ॥

विषं तीक्ष्णादियोगाद् हृदयं कर्षति । तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षणाय घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा पिबेत् । घृताप्लुतमस्य पुरुषस्य हृदयावरणे सति श्लेष्मा हृदये चयं याति ।

प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशहृल्लासं वामयेत्ततः ।
द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ९५ ॥
वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।

प्रवृत्ताः संजाता गौरवोत्क्लेशहृल्लासा यस्य स एवं भूतस्तं द्रवैः कांजिकादिरहितैर्वमनैर्वामयेत् । विषहरैश्च वामयेत् । एवं कृते सति तस्य विषार्तस्य शरीरं विषं न व्याप्नोति ।

भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ९६ ॥
सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत्क्रियाम् ।

भुजंगदोषादिकं सुसूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यगालोच्य विशिष्टां क्रियां समाचरेत् ।

सिंदुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ९७ ॥

पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ।

सिंदुवारितमूलादिकं जलान्वितं दर्वीकरैर्दष्टे पानं नस्यं माक्षिकं कुष्ट-सहितं हितम् ।

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिंपेद्दंशं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥
चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।
पानं च क्षौद्रमंजिष्टागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

कृष्णभुजंगदष्टस्य रक्ते हृते दंशं गुंजानाकुलीभ्यां लिंपेत् । तीक्ष्णेन मूल-विषेण वा लिंपेत् । क्षौद्रादियुतं च सर्पिःपानं ।

तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
मातुलुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हितः ॥ ६० ॥
अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।

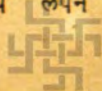
तंदुलीयकादिकः पानादिभिरगदः फणिनां राजीमतां च दारुणे विषे हितः ।

समाः सुगंधा मृद्वीका श्वेताख्या गजदंतिका ॥ ६१ ॥
अर्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमम् ।
सक्षौद्रो मंडलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥

सुगंधादयः समाः समभागा आर्धभागेन सुरसपत्रादिकमिति समाक्षिको मंडलिनो विषे विशेषेणागदो हितः ।

पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।
जीवकर्षभकौशीरं सितापद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥
सक्षौद्रो हिमवान्नाम हंति मंडलिनां विषम् ।
लेपाच्छ्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥

पंचवल्कादिको माक्षिकयुतो हिमवन्नामागदो मंडलीविषं लेपेन

हंति । शोफादिहा च । शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसानां पंचानां त्वक् पंचवल्कमुच्यते ।

काश्मर्यवटशृंगाणि जीवकर्षभकौ सिता ।
मंजिष्टा मधुकं चेति दष्टो मंडलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

काश्मर्यादिकं मंडलिदष्टो नरः पिबेत् ।

वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।
शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
पिष्टो गोवारिणाष्टांगो हंति गोनसजं विषम् ।

वंशत्वगादिकोष्टांगोऽगदो गोमूत्रपिष्टो गोनसविषं हंति । वंशस्य त्वग्बीजे ।

कटुकातिविषाकुष्टगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥
सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नंति राजीमतां विषम् ।

कटुकादयो राजीमतां विषं घ्नंति ।

निखनेत्कांडचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ।
पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥
जीर्णे विरिक्ते भुंजीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।

कांडचित्रायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् । तत उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् । धान्यस्य मृद् धान्यमृत् । तथा पुराणं घृतं त्रिफलाचूर्णयुतं पिबेत् । जीर्णे विरिक्तो यवान्नं शाल्यादिकं सूपेन संस्कृतमद्यात् ।

करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ ७० ॥

कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

करवीरार्कयोः कुसुममूलं लांगलिकादींश्च कांजिकेन कल्कयेत् । एषोऽगदः सार्वकार्मिको व्यंतरदष्टानां हितः । सार्वकार्मिक इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्यांजने हितम् ॥ ७२ ॥

शिरीषकुसुमरसे सप्तवासराणि सितमरिचं भावितं भुजंगदष्टानां पानादौ हितम् ।

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

तगरकुष्ठयोर्द्वे पले घृतमाक्षिकयोश्चत्वारि पलानि । तक्षकेणापि दष्टानां तत्पीतं शर्मदम् ।

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्राव्य शोणितम् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

दर्वीकृतां च प्रथमे वेगे पूर्वं रक्तं विस्राव्याऽनंतरं मधुघृतयुतमगदं शीघ्रमेव पिबेत् ।

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

द्वितीये वेगे वमनं विधाय तथा वाऽगदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुंजीत तृतीयेऽजननावने ॥ ७५ ॥

तृतीये वेगे विषघ्नमंजनादि दद्यात् ।

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

चतुर्थे वेगे कृतवमनः पूर्वोक्तां यवागूं पिबेत्।

षष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥
पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।

षष्ठपंचमयोर्वेगयोः पुरुषं शिशिरैर्मुहुर्लिप्तं सिक्तं च तीक्ष्णं वमनं पाययेत्। यवागूं च विषघ्नैःकृतां पाययेत्।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युंज्यादंजननस्ययोः ॥ ७७ ॥
कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।
मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

सप्तमे वेगे तीक्ष्णमगदमंजने नस्ये च युंज्यात्। ततः शस्त्रेण काकपदमवगाढं मूर्ध्नि विधाय ततस्तस्य दष्टस्य तस्मिन् काकपदे मांसं सशोणितं न्यसेदथवा चर्म निक्षिपेत्।

तृतीये वमितः पेयां वेगे मंडलिनां पिबेत् ।

तृतीये मंडलिनां वेगे वमितः पेयां पिबेत्।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

षष्ठेऽतीक्ष्णमगदं पद्मकादिं वा गणं योजयेत्।

आद्येवगाढं प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः
अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

राजीमतां वेगे प्रथमेऽतिशयेन प्रच्छायालांबुना रक्तं हरेत्। पूर्ववच्चागदं पिबेत्।

षष्ठेंजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

षष्ठेंऽजनमतितीक्ष्णं योजयेदवपीडं च । नन्वत्र केचिद्वेगा नोदिताएव तेषु किंविधेयमित्याह ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

अकथितेषु दर्वीकरोक्तां क्रियां योजयेत् ।

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येच्छिरां न च ।

गर्भिण्यादिषु मृदुं क्रियां योजयेत् । शिरां च न व्यधयेत् ।

त्वङ्मनोह्वानिशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥
तमालः केसरं शीतं पीतं तंदुलवारिणा ।
हंति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

त्वगादिकमिदं ज्येष्ठांभसा पीतं सर्वाणि विषाणि हंति । वज्रिवज्रमिवासुरानित्युपमालंकारः ।

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुराह्वम् ।
फलत्रिकं व्योषनिशाद्वयं च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥८४॥
भुजंगलूतोंदुरवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
आर्तान्नरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥८५॥

बिल्वमूलादिकं छागमूत्रेण सुश्लक्ष्णपिष्टमंजनादिभिर्भुजगादिभिरार्तान् पुरुषान् भूतोपद्रुतांश्च स्वस्थयति । उपजाती वृत्ते ।

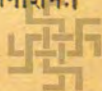
प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।
भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

प्रलेपाद्यैर्दंशादपि किंपुनः कायान्निःशेषं सर्वं विषमुद्धरेत् । शेषं हि विषं पुनर्वेगाय संपद्यते दूषीविषाय वा ।

विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहबस्तिभिः ।
समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥

विषापगमे सति वायुं कुपितं स्नेहादिभिरुपक्रमेत्तैलादिवर्जितैर्वातनाशनैः।

पित्तं पित्तज्वरहरैः क्राथैः स्नेहबस्तिभिश्चोपक्रमेत् । आरग्वधादिगणेन समाक्षिकेण कफमुपाचरेत् ।

सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पाने समंत्रपूतांबुप्रोक्षणं सांत्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
सर्पांगाभिहते युंज्यात्तथा शंकाविषार्दिते ।

सितादिकं मंत्रपूतजलेन सहितं पानं प्रोक्षणम् । प्रकृतत्वान्मंत्रपूतजलेन वेगशोंऽगशश्च । तथा सांत्वनं हर्षणं सर्पांगाभिहते युंज्यात् । शंकाविषपीडिते च युंज्यात् ।

कर्केतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
वैडूर्यगर्दभमणिं पिचुकं विषमूषिकाम् ।
हिमवद्गिरिसंभूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवंति च धारयेत् ॥ ९२ ॥

कर्केतनादीनि च विषाणि वीर्यवंति विषशांत्यर्थं धारयेत् ।

छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यंति भुजंगमाः ॥ ९३ ॥

छत्रवान् जर्जरिहस्तश्च चरेद्विशेषेण रात्रौ । तयोश्छत्रजर्जरयोर्यथासंख्यं छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ताः सर्पाः प्रणश्यंति तस्मादेवमाचरणीयमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने सर्पप्रतिषेधो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

विषप्रक्रमात् कीटलूतादिचिकित्सितं वक्ति ।

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्रांडशवकोथजाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

सर्पाणां पूर्वोक्तानां विण्मूत्रादिजाः कीटा दोषैः पृथग्युक्तास्त्रिप्रकाराः समुदितैश्च युक्ता इति चतुःप्रकाराः स्युः ।

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः ।

तेषु मध्ये वायव्यैर्वातलैः कीटैर्दष्टस्य दंशस्तोदरुजाधिको भवेत् ।

आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दंशोऽल्पस्रावादिमान् स्यात् । पक्वपीलुफलनिभः खर्जूरसदृशो वा स्यात् ।

कफाधिकैर्मंदरुजः पक्वोदुंबरसंनिभः ॥ ३ ॥

कफाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशो मंदरुजः पक्वोदुंबरसदृशः ।

स्रावाढ्यः सर्वलिंगस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

सान्निपातिकैस्त्रिदोषाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशः स्रुत्यधिकः सर्वलिंगः स च वर्ज्यो नोपक्रमणीयः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्धिष्णुर्विस्रक्तता ॥ ४ ॥
शिरोक्षिगौरवं मूर्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

वेगाश्च सर्पवत्कीटेषु स्युः । तथा श्वयथुर्वर्द्धनस्वभावो विस्रशोणितत्वं च । मूर्द्धनेत्रगुरुत्वं मूर्छाद्याश्च स्युः ।

सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंडूररोचकः ॥ ५ ॥

कर्णिकाद्याश्च सर्वेषां दंशानां स्युः ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वन्हिवत् ।
ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥
दंशः सद्योतिरुक्श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

वृश्चिकस्य तीक्ष्णं विषं भवति । तच्च प्रथममग्निरिव दहति । उपरिष्टादाश्वेवारोहति । पश्चाच्च दंशे तिष्ठति । दंशो वृश्चिकसंबंधी सद्योऽतिरुगादिः स्यात् । तुद्यते स्फुटतीव च । तुद्यत इति कर्मकर्तरितङ् ।

ते गवादिशकृत्कोथाद्दिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥
सर्पकोथाच्च संभूता मंदमध्यमहाविषाः ।

ते वृश्चिका गवादिशकृत्कोथाद्विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च संभूता यथासंख्यं मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः ।

मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥
रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पांडुरोदराः ।

मंदविषाः कीटाः पीतादिगुणाः । रोमशा इति लोमादीत्यादिना शः ।

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥
पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा-

मध्यविषास्तु कपिलादिगुणाः ।

महाविषाः ।

अग्न्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥ १० ॥

महाविषा दर्भदूर्वासदृशा द्विपर्वाण एकपर्वणो वा । रक्तोदराः केचित्कृष्णोदराः केचित्सितोदराश्च ।

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।
खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिंद्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन्मूर्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।
विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

तैर्महाविषैर्दष्टः सन् शूनजिह्वादिः स्यात् । तथेदमिदं कुर्वन्नीदृशः सन् प्रायशो जीवितं त्यजति ।

उच्चिटिंगस्तु वक्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।
साध्यतो वृश्चिकात् स्तंभं शेफसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
करोति सेकमंगानां दंशः शीतांबुनेव च ।
उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

उच्चिटिंगाख्यो वृश्चिको वक्रेण दशति । साध्याद्वृश्चिकादतिरिक्तव्यथस्तथा स्तंभं करोति मेढ्रस्य । तथा हृष्टरोमतां रोमहर्षं करोति । तथा दंशश्च शिशिरजलेनैव सेकमंगानां विधत्ते । स एवोष्ट्रधूमकः कथितः । रात्रिचरणाच्च रात्रिकः स एवोक्तः ।

वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोंदुराः ।
प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

कीटा वातपित्ताधिकाः कणभोंदुराः श्लेष्मोल्बणाः प्रायेण वृश्चिका वातोल्बणविषा उष्ट्रधूमकाश्च ।

यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं ज्ञायते तस्य तस्य दोषस्य भेषजैर्विपरीतगुणैः क्रियां विदधीत ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तंभः शिरायामोस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥

वातिके विषे हृत्पीडादयः स्युः ।

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।
मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

पित्तोल्बणे संज्ञानाशादयः स्युः ।

छर्द्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥

कफाधिकं विषं छर्द्यादिभिर्जानीयात् ।

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यंगश्च वातिके ।
नाडीस्वेदो पुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥

वातिके विषे पिण्याकेन व्रणलेपो योज्यः । तैलाभ्यंगश्च नाड्यादिभिश्च स्वेदो बृंहणश्च विधिः स्मृतः ।

पैत्तिकं स्तंभयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

पित्ताधिकं विषं सेकादिभिरतिशिशिरैः स्तंभयेत् ।

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥

श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेत् ।

कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।
स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥
अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथतोऽथवा ।

कीटानां त्रिविधानां यथास्वं त्रिविधैव चिकित्सा हिता । स्वेदादींश्च प्रायेण कोष्णान् कुर्यात् । मूर्छितं नरं दंशपाकं च वर्जयित्वा तथा दंशकोथं च हित्वा ।

नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।

नरकचादयो धूपनं सर्वस्य विषदंशस्य परं हितमिति भगवान् काश्यपोऽवादीत् ।

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

तथा विषघ्नं विधिं सकलं विदध्यात् । संशोधनानि च कुर्यात् ।

साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।

विषोग्रैः कीटवृश्चिकैर्दष्टान् सर्पवत्साधयेत् ।

तंदुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥
याति कीटविषैः कंपं न कैलास इवानिलैः ।

त्रिवृतां तंदुलीयकसमां घृतेन नरः पिबेत् । एवं कीटविषैश्च कंपं क्षोभं न याति । कैलास इव वायुभिः ।

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

शुद्धे सति क्षीरिवृक्षत्वगालेपः कीटविषघ्नः ।

मुक्तालेपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।

मौक्तिकलेपः श्रेष्ठः शोफादिघ्नः ।

वचा हिंगुविडंगानि सैंधवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥

वचादिकदशद्रव्यनिर्मितत्वाद्दशांगमगदं काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वं कीटविषं हंति ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
विदारिगंधासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥

वृश्चिकोत्थं दंशं सद्य एव चक्रतैलेन सेचयेत् । शालिपर्णीसिद्धेन वा इतरेण चक्रतैलेन कवोष्णेन वा सेचयेत् ।

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

सैंधवान्वितेन वाज्येन मुहुर्मुहुः सिंचेत् । कवोष्णेन कांजिकेन दुग्धसैंधवान्वितेन वा सिंचेत् ।

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैंधवः ।

जीरककल्कः सैंधवयुक्तो घृतेन भृष्ट उपनाहः स्यात् ।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥
रजनीसैंधवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ।

आसमंततो दंशं स्वेदितं प्रच्छाय चूर्णै रजन्यादिजैर्घर्षयेत् ।

मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥
लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।
पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

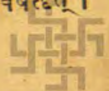
बीजपूराम्लगोमूत्रपिष्टं सुरसापुष्पं लेपः स्यात् । तथा सुखोष्णः पिण्याको गोमयो वा लेपो हितः । पाने हैय्यंगवीनं क्षौद्रयुक्तं दुग्धं वा प्रभूतसितं हितम् ।

पारावतशकृत्पथ्यातगरं विश्वभेषजम् ।
बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥
सशैवलोष्ट्रदंष्ट्रा च हंति वृश्चिकजं विषम् ।

पारापतशकृतादिभिः फलपूररससंयुक्तः श्रेष्ठो वृश्चिकागदः । करभदंष्ट्रासेवालयुता वृश्चिकविषघ्नी । तथा च संग्रहे । ससैंधवोष्ट्रदंष्ट्रा च हंति वृश्चिकजं विषम् । मनोह्वा सैंधवं हिंगु मालती पल्लवानि च । गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृश्चिकार्दिते । लशुनो मरिचं हिंगु सुरसं विश्वभेषजं । अर्कक्षीरेण गुटिका वृश्चिकार्दितशंकरी ।

हिंगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ ३५ ॥
लेपांजनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

हिंगुहरिताले सबीजपूररसे लेपांजनाभ्यां गुटिका परं वृश्चिकविषहृत् ।

करंजार्जुनशैलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥
शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

करंजादीनां पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपः ।

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥
तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्टातिविषोषणम् ।
सालांबुवृंतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

यो नरो मुह्यत्यादीन्विधत्ते तथा दारुणपीडस्तस्य पथ्यादिकं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं कार्यम् ।

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।
विध्येच्छिरां विदध्याच्च वमनांजननावनम् ॥ ३९ ॥
उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

सर्वस्मिन्सुदारुणे वृश्चिकविषे दधिसर्पिषी पाययेत् । शिरां च विध्येत् । वमनादिकं च कुर्यात् । उष्णगुणादिकं च भोजनं वातघ्नं हितम् ।

नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ ४० ॥
सैंधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोलिकुलजं विषमाशु ।

नागरादिकमयमगदो लेपेन वृश्चिकविषं शीघ्रं पराकरोति । स्वागता वृत्तम् ।

अंते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ ४१ ॥
विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिंगेऽप्ययं विधिः ।

वृश्चिकदष्टानामंते भृशं समुदीर्णे विषे विषेण दंशमालेपयेत् । उच्चिटिंगसंज्ञेप्येषैव चिकित्सा ।

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शेलुतोयेन ॥ ४२ ॥
कुर्याद्गुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ।

गजपुरीषच्छत्रं कट्तृणमूलं च श्लेष्मांतकजलेन गुटिकां विदधीत। एषा च लेपेन परं वृश्चिकविषघ्नी।

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ॥४३॥
एषो गदो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतोंदुरवृश्चिकानाम्।

अर्कक्षीरेण शिरीषबीजं त्रीन् वारान् भावितं पिप्पलीरजोयुतमयमगदः कीटादीनां विषाणि हंति।

शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्टमनःशिला च ॥ ४४ ॥
एषो गदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन।

शिरीषकुसुमादिकमेषो गदो रात्रिकवृश्चिकाणां विषसंक्रांतिकृद् भगवता जिनेनोक्तः। उपजाती वृत्ते।

कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोडशतां जगुः ॥ ४५ ॥
अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः।
सहस्ररश्म्यनुचरा वदंत्यन्ये सहस्रशः ॥ ४६ ॥
बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका।

कीटेभ्योपि घोरा लूताः। ताश्च मुनयः षोडशसंख्या अध्यगीषन्। अन्ये अष्टाविंशतिर्लूता इत्यवोचन्। ततोप्यपरे बहुतरा आचख्युः। अन्ये तु रवेरनुचराः सहस्रशो वदंतीति नानामतमुक्त्वा स्वमतं युक्त्या सर्वमतानुग्राहि वक्ति। अनेकोपद्रवस्वभावत्वेनैकैव लूता विषात्मिका।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसंकरात् ॥ ४७ ॥
नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते।

नाम्ना यानि रूपाणि तानि तस्या अतिसंकराद्धेतोर्दुर्ज्ञातानि स्थानव्यवस्थापि नास्ति। तस्माद्दोषवशेन भणिष्यते।

कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ॥ ४८ ॥

पृथग्दोषैर्लूता कृच्छ्रसाध्या सन्निपातेन चासाध्या ।

तद्दंशः पैत्तिको दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान् ।
भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ॥ ४९ ॥

तस्या दंशः पैत्तिको दाहादिमान् भृशोष्मा पीतरक्ताभः क्लेदवान् द्राक्षाफलाकारः स्यात् ।

श्लैष्मिकः कठिनः पांडुः परूषकफलाकृतिः ।
निद्रां शीतज्वरं कासं कंडूं च कुरुते भृशम् ॥ ५० ॥

श्लैष्मिको लूतादंशः कठिनः पांडुवर्णः परूषकफलनिभो निद्रादीनतिशयेन करोति ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ।

वातिको दंशः परुषस्पर्शः श्यावस्तथा पर्वभेदज्वरकृत् ।

तद्विभागं यथास्वं च दोषलिंगैर्विभावयेत् ॥ ५१ ॥

तासां विभागं दोषाणां लक्षणैर्यथायोगं लक्षयेत् ।

असाध्यायां तु हृन्मोहश्वासहिध्माशिरोरुजाः ।
श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वयथूद्भवाः ॥ ५२ ॥
वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृड्जाड्यं वक्रनासता ।
श्यावोष्ठवक्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनम् ॥ ५३ ॥
पक्वजंबुसवर्णं च दंशात्स्रवति शोणितम् ।

असाध्यायां लूतायां हृन्मोहाद्याः स्युः । श्वेतादिगुणाः पिटिकास्तथा श्वयथ्वाद्याश्च । दंशाद् रक्तं पक्वजंबुनिभं स्रवति ।

सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५४ ॥

सर्वा च लूता त्रिदोषजैव । बाहुल्येन तु व्यपदेशः ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हंत्युपेक्षिता ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ ९५ ॥

सा च लूता तीक्ष्णादिभेदेन त्रिःप्रकारा । उपेक्षिता च सती यथासंख्यं सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च हंति ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रूमंडलसंनिभः ।
सितोसितोरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥ ९६ ॥
मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यंते जालकावृतः ।
विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ९७ ॥
ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः ।
क्लेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥ ९८ ॥

सर्वश्च लूतादंशो दद्रूमंडलाकारः सितादिवर्णो मृदुरुन्नतो मध्ये कृष्णवर्णः श्याववर्णो वा परितो जालकवृतो विसर्पादिमान्स्यात् । तथा तप्यतेऽनेकरुजः । तथा ज्वरादियुतस्तथा स च दंशः क्लेदेन यद्यदंगं स्पृशेत् तत्र तत्र चांगे व्रणं विदधाति ।

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानखार्तवैः ।
अष्टाभिरुद्वमत्येषा विषं वक्रैर्विशेषतः ॥ ९९ ॥

श्वासादिभिरष्टाभिरेषा लूता विषमुद्वमति । वक्रेण विशेषेण ।

लूता नाभेर्दशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं वाऽधश्च कीटकाः ।
तद्दूषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥ ६० ॥

नाभेरूर्ध्वं लूता दशति । ऊर्ध्वमधस्ताच्च कीटा दशंति । तया लूतया दूषितं वस्त्रासनादि शरीरे लग्नं विकारकृत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूताविषोद्भवः ।
सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ ६१ ॥

अव्यक्तवर्णः प्रचलः किंचित्कंडूरुजान्वितः ।

लूताविषजो दंशो दिनार्धं न लक्ष्यत एव । ततोनंतरमसौ दंशः प्रथमे दिने सूचीव्यधतुल्य आभाति । अव्यक्तवर्णः प्रकर्षेण चलो मनाकंडूरुग्युतश्च ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोंतेषु पिटकैरिव वाचितः ॥ ६२ ॥
व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः ।

द्वितीयेहन्यभ्युन्नतोंतेषु पिटकैरिव वाचितो व्यक्तवर्णो मध्ये नतः स कंडूर्ग्रंथिनिभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमंडलः ॥ ६३ ॥
शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सस्रवः ।

तृतीयेऽहनि ज्वरान्वितो रोमांचकृद्रक्तमंडलः शरावाकारोऽधिकव्यथो रोमकूपेषु स्रावावान् ।

महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ ६४ ॥

चतुर्थे वासरे महांश्छोफस्तापादिकृत् ।

विकारान् कुरुते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ।

पंचमे दिने तांस्तान्पूर्वोक्तान् विषकोपजान् विकारान् विधत्ते ।

षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हंति जीवितम् ॥ ६५ ॥

षष्ठे दिने मर्माण्यश्नुते । सप्तमे दिवसे जीवितं हंति ।

इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ।

इत्येवं रूपं तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च वाऽतो निरूप्य लक्षयेत् ।

एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ॥ ६६ ॥

सर्वथा एकविंशतिरात्रेण विषं शमं याति ।

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ ६७ ॥

अथेति मंगले । कृतमंगलस्य लूतादष्टस्यासमंतादंशं क्षिप्रं शस्त्रेणोद्धरेत् । जांबवौष्ठादिभिश्च दहेत् । पित्ताधिकं वर्जयित्वा ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिंदीत दहेन्न च ॥ ६८ ॥

कर्कशादिगुणं दंशं न छिंद्यान्न च दहेत् ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैंधवसंयुतैः ।
सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ६९ ॥

दग्धं दंशमगदैर्माक्षिकसैंधवान्वितैर्लेपयेत् । पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः कषायैरतिशिशिरैः सेचयेच्च ।

सर्वतोपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरयापि वा ।
सेकालेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मांतकाक्षकैः ॥ ७० ॥

सर्वतो रक्तं विस्रावयेच्छृंगादिभिरनंतरं सेकाः लेपाश्च शिशिरा हिताः । पिप्पलादिभिः ।

फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाव्हयः ।
अशेषलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

फलिन्यादिकोऽयं पद्मकसंज्ञोऽगदः सार्वकार्मिकः । अशेषक्रियासु लूताकीटानां हितः ।

हरिद्राद्वयपत्तंगमंजिष्ठानतकेसरैः ।
सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्चंपकाव्हयः ॥ ७२ ॥

हरिद्राद्वयादिभिः क्षौद्रघृतान्वितश्चंपकनामागदः पूर्वस्मादधिकः ।

तद्वद्गोमयनिष्पीडाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।

गोशकृन्निष्पीडादिभिरगदैस्तद्वत्पूर्वगुणः ।

अपामार्गमनोह्वालदार्वीध्यामकगैरिकैः ॥ ७३ ॥

नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याह्वघृतमाक्षिकैः ।

अगदो मंदरो नाम तथाऽन्यो गंधमादनः ॥ ७४ ॥

नतरोध्रवचाकट्वीपाठैलापत्रकुंकुमैः ।

अपामार्गादिभिरगदो मंदरो नामाऽन्यश्च वक्ष्यमाणो नतादिर्गंधमादनो नामा ।

विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुंजीत विशोधनम् ॥ ७५ ॥

बहुदोषेषु नरेषु विषघ्नं विशोधनं प्रयुंजीत ।

यष्ट्याह्वमदनांकोल्लजालिनीसिंदुवारिकाः ।

कफे श्रेष्ठांबुना पीत्वा विषमाशु समुद्वमेत् ॥ ७६ ॥

कफे यष्ट्याह्वादीनि तंडुलोदकेन पीत्वा विषं क्षिप्रमुद्वमेत् ।

शिरीषपत्रत्वङ्मूलफलं वांकोल्लमूलवत् ।

विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ॥ ७७ ॥

अथवा शिरीषपत्रादिकमंकोल्लमूलयुतं ज्येष्ठांभसा पीत्वोद्वमेत् । त्रिफलादिभिर्विरेचयेच्च ।

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ।

दाहादावुपशांते सति व्रणात् कर्णिकां पातयेत् ।

कुसुंभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ॥ ७८ ॥

त्रिवृतासैंधवं दंतीकर्णिकापातनं तथा ।

मूलमुत्तरवारुण्या वंशानिर्लेखसंयुतम् ॥ ७९ ॥

कुसुंभकुसुमादिकं दंतीपर्यंतं कर्णिकायाः पातनं वरम्। उत्तमारणीमूलं वंशनिर्लेखनयुक्तं क्व।

तद्वच्च सैंधवं कुष्टं दंतीकटुकदौग्धिकम्।
राजकोशातकीमूलं किणो वा मथितोद्भवः॥ ८०॥

सैंधवादिकं पूर्वगुणम्। तक्रजो वा किण उपरिष्टात् फेनाभः पूर्वगुणः।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विषापहैः।

कर्णिकापातनकाले च विषघ्नैर्बृंहयेत्।

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत्॥ ८१॥
विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम्।

लूतायामशेषस्नेहेन यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तद् घृतेनैव कुर्यात्। यतस्तैलं विषस्य वृद्धये तृणोलुपमिव वन्हेः।

न्हीबेरवैकंकतगोपकन्यामुस्ताशमीचंदनटिंटुकानि॥८२॥
शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यम्।
रजनीघनसर्पलोचनाकणशुंठीकणमूलचित्रकाः॥ ८३॥
वरुणागुरुबिल्वपाटलीपिचुमंदाश्मयशेलुकेसरम्।
बिल्वचंदननतोत्पलशुंठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्टम्॥८४॥
शुक्तिशाकवरपाटलिभार्ङ्गीसिंदुवारकरघाटवरांगम्।
पित्तकफानिललूताः पानांजननस्यलेपसेकेन॥ ८५॥
अगदवरा वृत्तस्थाः कुमतीरिव वारयंत्येते।

न्हीबेरादिकमिंद्रवज्रावृत्तम्। रजन्यादिकं वैतालीयं वृत्तम्। बिल्वादिकं स्वागतावृत्तम्। एते त्रयोऽगदवरा वृत्तस्थाः पित्तश्लेष्मानिललूताः क्रमात् पानादिभिः कुमतिरिव वारयंति।

रोध्रं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चंदनं यच्च रक्तम् ।
कांतापुष्पं दुग्धिनीका मृणालं लूताः सर्वा घ्नंति सर्वक्रियाभिः ॥८६

रोध्रादीनि सर्वाभिः पानादिभिः क्रियाभिः सर्वा लूता घ्नंति । आर्याशालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ॰ उत्तरस्थाने कीटलूतादिविषप्रतिषेधो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

विषचिकित्साप्रक्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रमते ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
लालनश्चपलः पुत्रोहसिरश्चिक्किरोजिरः ।
कषायदंतः कुलकः कोकिलः कपिलोसितः ॥ १ ॥
अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोंदुरः ।
छुच्छुंदरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

लालनादिभेदेन दशाष्टाधिका इत्यष्टादश मूषिका भवंति ।

शुक्रं पतति यत्रेषां शुक्रदिग्धैः स्पृशंति वा ।
यदंगमंगैस्तत्रास्रे दूषिते पांडुतां गते ॥ ३ ॥
ग्रंथयः श्वयथुः कोथो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ।
शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥
रोमहर्षः स्रुतिर्मूर्छादीर्घकालानुबंधनम् ।
श्लेष्मानुबद्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सतृट् ॥ ५ ॥

एषां मूषिकाणां यत्र शुक्रं पतति । शुक्रदिग्धैरंगैर्वा यदंगं स्पृशंति ।

तस्मिन्नंगे रक्ते दूषिते पांडुत्वं याति सति ग्रंथ्यादयः स्युः। तथा तत्प्रभावात् कफानुगतबहुमूषिकपोतकवमनं सतृट् स्यात्।

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति।

आखुविषं व्यवायि सकलशरीरव्यापनशीलं तथा कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं पुनः पुनः प्रकुप्यति।

मूर्छांगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥
शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यलक्षणम्।

मूर्छादयोऽसाध्यलक्षणम्।

शूनबस्तिं विवर्णौष्ठमाख्वाभैर्ग्रंथिभिश्चितम् ॥ ७ ॥
छुच्छुंदरसगंधं च वर्जयेदाखुदूषितम्।

शूनबस्तिं विवर्णाधरं मूषिकनिभैर्ग्रंथिभिर्व्याप्तं छुच्छुंदरगंधतुल्यगंधं च मूषिकविषदूषितं नोपक्रामेत्।

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥
मुष्णंतः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम्।
लालावानंधबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥
स्रस्तपुच्छहनुस्कंधशिरोदुःखी नताननः।

शुनः सारमेयस्य श्लेष्माधिका दोषाः संज्ञावहानि स्रोतांस्याश्रिताः संज्ञामपहरंतो धातूनामतिघोरं क्षोभं कुर्वंति। स श्वा लालायुतोऽधबधिरो ध्वस्तपुच्छो हनुस्कंधशिरोदुःखी नतमुखः सर्वतो धावति।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ १० ॥
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्छोद्भवो नु च।

तेन शुना विदष्टस्य दंशः सुप्तोऽचेतनः कृष्णं रक्तं स्रवति। पश्चाद्हृत्पीडाद्युद्भूतिः स्यात्।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्यालदंष्ट्राप्रहारिणः ॥ ११ ॥

शृगालादय एवं वेद्याः।

कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ।
विदाहरागरुक्पाकशोथग्रंथिविकुंचनम् ॥ १२ ॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मंडलानि च ।
सर्वत्र सविषे लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १३ ॥

सर्वत्रैव सविषे दंशकंड्वादयो लिंगम्। निर्विषे च दंशेऽतो विपरीतं लक्षणं विद्यात्।

दुष्टो येन तु तच्चेष्टा रुतं कुर्वन्विनश्यति ।
पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

येन प्राणिना दष्टस्तच्चेष्टा रुतं कुर्वन् म्रियते। तमेव दष्टारमादर्शकादिषु सहसा पश्यन् विनश्यति।

योऽद्भ्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।
जलसंत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो जलेभ्योऽदष्टोपि संत्रस्येच्छब्दसंस्पर्शदर्शनैर्हेतुभिस्तं त्राससंज्ञं दष्टं वर्जयेत्।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कांडेन दाहयेत्।
दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥

आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सतो दंशं कांडेन दाहयेत्। दर्पणेन वा दाहयेत्। अन्यथा एवमदग्धे सति कर्णिका दारुणपीडा स्यात्।

दग्धं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छिन्नं च प्रलेपयेत् ।
शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवल्लिभिः ॥ १७ ॥

दंशं दग्धं प्रच्छिन्नं विस्रावयेत्। शिरीषबीजादिभिः प्रलेपयेच्च।

अगारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः ।
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

अगारधूमादिको लेपो ह्ययं मूषिकाविषं हंति । कर्णिकां च पातयति ।

ततोऽम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ।
पालिंदीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥
अन्यैश्च विषशोफघ्नैः शिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

अनंतरमम्लैः क्षालयित्वाऽनुजलैः क्षालयेत् । पश्चात् पालिंद्यादिभिरपरैश्च विषघ्नैः श्वयथुघ्नैश्च लेपयेत् । अथवा शिरां शीघ्रं व्यधयेत् । पालिंदी मालविका त्रिवृत् ।

छर्दनं नीलिनीक्वाथैः शुकाख्यांकोल्लयोरपि ॥ २० ॥

नीलिनीक्वाथेन छर्दनं कार्यम् । शुकाख्यांकोल्लयोश्च क्वाथेन वमनं । शुकाख्यः शिरीषः ।

कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।
मदनस्य च संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥

कोशातक्यादीनां फलानि संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।

वचामदनजीमूतकुष्टं वा मूत्रपेषितम् ।
पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोंदुरविषापहम् ॥ २२ ॥

वचादिं वा गोमूत्रेण संचूर्ण्य पूर्वकल्पेन दध्ना पीत्वा सर्वोंदुरविषं हंति।

विरेचनं त्रिवृन्नीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ।
शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फ[illegible]

विरेचनं त्रिवृतादिकल्क इष्यते । शिरोविरेचने शिरीषस्य सारः फलं च योज्यं ।

अंजनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २३ ॥

गोमयरसश्चूर्णीकृतस्त्रिकटुकान्वितोंऽजनम् ।

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम्।

कपित्थगोमयरसः समाक्षिकोऽवलेहनम्।

तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥
द्विनिशाकटभीरक्तायष्ट्याह्वैर्वाऽमृतान्वितैः।
आस्फोतमूलसिद्धं वा पंचकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

तंदुलीयकमूलेन पक्वं सर्पिः पाने हितं। द्विनिशादिभिर्वा साधितं घृतं पाने हितं। अथवार्कमूलेन सिद्धं घृतं पाने हितं। अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं। कपित्थस्येमानि कापित्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि पंच। पंच च तानि कापित्थानि च तैः सिद्धं पंचकापित्थम्।

सिंदुवारनतं शिग्रुबिल्वमूलं पुनर्नवा।
वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥
पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुंजानो मूषिकार्दितः।

सिंदुवारादीनां क्वाथं समाक्षिकं पिबेत्। मूषिकविषपीडितो दध्ना शाल्योदनं भुंजानः।

तक्रेण शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥

अथवा शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य मथितेन पिबेत्।

अंकोल्लमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः।
पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ २८ ॥

अंकोल्लमूलकल्को वा छागमूत्रेण पिष्टः पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषहा।

कपित्थमध्यतिलकतिलांकोल्लजटाः पिबेत्।
गवां मूत्रेण पयसा मंजरीं तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

कपित्थबीजादिकं गोमूत्रेण पिबेत्। क्षीरेण वा तिलकमंजरीं पिबेत्।

अथवा सैर्यकान्मूलं सक्षौद्रं तंदुलांबुना।

सैर्यकमूलं वा समाक्षिकं ज्येष्ठांभसा पिबेत् ।

कटुकालांबुविन्यस्तं पीतं वांबुनि शोषितम् ॥ ३० ॥

अथवा कटुकालांबुनि जलं निक्षिप्तं रात्रिस्थितं पीतं मूषिकविषनाशनं स्यात् ।

सिंदुवारस्य मूलानि विडालास्थिविषं नतम् ।

जलपिष्टो गदो हंति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सिंदुवारमूलादिको जलपिष्टोऽगदो नस्याद्यैर्मूषिकविषं हंति ।

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥

मूषिकविषं किंचिच्छेषं जलदोन्नतौ कुप्यति। अथवा वातादीनां यथास्वं कालेषु वृद्धिकारणेषु प्रकुप्यति ।

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।

यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥

तत्रावस्थावशादुपक्रमाः सर्वे यथायोगं प्रयोज्याः स्युः । ये च दूषीविषघ्ना निर्दिष्टास्ते च प्रयोज्याः।

दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।

प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥

अलर्कदष्टस्य दंशमुष्णेन घृतेन दग्धमगदैस्तैस्तैः पूर्वोक्तैर्लेपयेत् । पुराणं च सर्पिः पिबेत् ।

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

अर्कक्षीरान्वितं चास्य विरेचनं क्षिप्रं योज्यम् ।

अंकोलोत्तरमूलांबु त्रिपलं सहविः फलम् ॥ ३५ ॥

पिबेत्सधत्तूरफलां श्वेतां वापि पुनर्नवाम् ।

अंकोलोत्तरमूलजलं पलत्रयमात्रं सघृतपलं पिबेत्। धत्तूरफलयुतां श्वेतां वा पुनर्नवां जलेन पिबेत्।

ऐकध्यं पललं तैलं रूषिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥
भिनत्ति विषमालर्कं घनवृंदमिवानिलः ।

भृष्टतिलचूर्णं तैलं रूषिकाया अर्कस्य क्षीरं गुड एकत्र मिश्रितं प्रकृतत्वाज्जलेन पीतं विषमालर्कं भिनत्ति। पयोदौघमिव वायुः।

समंत्रं सौषधीरत्नं स्नपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

मंत्रान्वितमौषधीरत्नयुतं स्नपनं च कारयेत्। तथा च संग्रहे। अष्टोत्तरशतंवारान् सिद्धमंत्राभिमंत्रितैः। अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः। गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलितेऽग्नौ कुशास्तृते। स्थंडिले सरितस्तीरे स्नानं चास्य चतुष्पथे। अलर्काधिपते यक्ष सारमेय गणाधिप। अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु माचिरात्। स्वाहेति मंत्रोऽलर्कांते सर्वकर्मसु शस्यते।

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदंतपरिक्षतम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥

चतुष्पाद्भिर्दंत्यश्वप्रभृतिभिः प्राणिभिर्द्विपाद्भिर्मनुष्यमयूरकुकुटादिभिर्वा नखपरिक्षतं दंतपरिक्षतं च शूयते पच्यते च रागाद्यन्वितम्।

सोमवल्कोश्वकर्णश्च गोजिव्हा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ ३९ ॥

खदिरादिभिर्लेपो नखदंतविषघ्न इति।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मूषिकालर्कादिविषप्रतिषेधो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति विषतंत्रं षष्ठं समाप्तम्।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधुना पूर्वोक्तहेतुसंबंधं रसायनाध्यायं जिगदिषुराह ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

दीर्घायुःप्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति । कस्मादेतानि रसायनाल्लभ्यंत इत्याह । यस्माच्छ्रेष्ठानां रसरुधिरादीनां यो लाभोपायः स रसायनमुच्यते।

पूर्वे वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्निग्धस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

तद् रसायनं जितात्मनः पुरुषस्याद्ये वयस्यतिबाल्यातिक्रांतमात्रेऽथवा मध्यमे वयसि प्रयोज्यं । कीदृशस्य पुंसः । स्निग्धेत्यादि स्निग्धादिगुणयुक्तस्य । तथा सर्वथाऽध उपरिष्टाच्च शुद्धस्य ।

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः ॥ ४ ॥

यस्मादविशुद्धे शरीरे रासायनो विधिरुपयुक्तो वाजीकरो वा उपयुक्तो निष्फलः स्यात् । यथा मलिने वस्त्रे रंगः । मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ।

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विःप्रकारं जानंति । तत्र मुख्यं कुटीप्रवेशनिर्वृतं वातातपिकमन्यथाऽमुख्यमित्यर्थः ।

निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलंघिताम् ।
सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥

क्व तत्कुर्वीत । पुरे प्राप्योपकरणीये । हर्म्यं धवलगृहं निवातं निर्भयं च यस्मिन् तस्मिंस्तथोदीच्यां दिशि शुभे दुर्भिक्षमरकादिरहिते कुटीं त्रिगर्भां कारयेत् । प्रथममेकं गृहं । तस्याभ्यंतरे द्वितीयं । तस्याभ्यंतरे तृतीयं । एवं त्रिगर्भास्त्रयो गर्भा अंतराणि यस्या इति कृत्वा । तथा सूक्ष्मगवाक्षां । तथा धूमादिभिरविलंघितामनाक्रांतां । तथा प्रगुणानि वैद्योपकरणानि भेषजादीनि यस्यां तां तथाविधां । सुमृष्टामुपलेपनादिकरणेन शुद्धाम् ।

अथ पुण्येऽन्हि संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेंद्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥
देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

अथ कृतमंगलः शुभे दिवसे शुचिः पूज्यान् गुरुमित्रादीन्संपूज्य तां पूर्वोपवर्णितां कुटीं प्रविशेत् । तस्यां कुट्यां कृतसन्निवेशः संशोधनैः शुद्धः सुख्यरोगः । एतच्च बाहुल्येनोक्तम् । शिलाजतुच्यवनप्राशादीनां व्याधिष्वप्यनुज्ञातत्वात् । तथा च वक्ष्यति । न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्येति । तथा । इत्येषच्यवनप्राशोऽयं प्राश्य च्यवनो मुनिः । जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननंदनः न कासं श्वासं क्षयं शोफं वैस्वर्यं च व्यपोहति । पुनर्जातबल इति प्रकृतिबलेन यो बलवान्नासीत्तस्य संशोधनेन बलहीनत्वेन पुनर्जातबलो बृंहणाहारादिना यदा स तदा रसायनमारभेत इत्यर्थः । असंजातबलो ह्युत्कृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यं सोढुं न क्षमत इति पुनर्जातबल इत्युक्तम् । ब्रह्मचारी निवृत्तस्त्रीसंगपरः । तथा जातसंतोषः । श्रद्धालुरलोलुपश्च । तथा दानरतः दयादितत्परः । तथा देवताभक्तः । युक्तौ स्वप्नजागरौ यस्य स एवम् । तथा भेष-

ज्ञानुरागवान्मधुरवचनः । एवं विधेन विशेषणकलापेन युक्तस्य कायवाङ्मनोविशुद्धस्य ।

रसायने च यत्पूर्वं करणीयं तदाह ।

> हरीतकीमामलकं सैंधवं नागरं वचाम् ।
> हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं चोष्णांबुना पिबेत् ॥ ११ ॥
> स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।

हरीतक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राक् स्निग्धः स्विन्नो नरः पिबेत् । तेन योगेन सम्यग् विरिच्यते ।

> ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥
> त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
> दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ १३ ॥

अनंतरं शुद्धदेहाय कृतपेयादिकक्रमाय च त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा सर्पिर्युतं यावकं दद्यात् । अथवा पुराणशकृतः शुद्धिं यावत्तावद्यावकं ससर्पिष्कं दद्यात् । त्रिविधमलापेक्षया त्रिविधं परिज्ञानं हीनपुरीषस्य त्रिरात्रं । मध्यपुरीषस्य पंचरात्रम् । उत्कृष्टपुरीषस्य सप्तरात्रमिति । तथा हि। बहुवर्चस्कस्य पंचरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलः शुद्ध्यति । अल्पमलस्य त्रिरात्रेणैवेति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तम् । बहुतरमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः शुद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् । आशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवेति ।

> इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
> यस्य यद्यौगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥

एवं संस्कृतकोष्ठस्य नरस्य यस्य यद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यते सात्म्यज्ञो भिषक् सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमुपाहरेत् ।

> पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।
> पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥

जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवांशकम् ।
त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनम् ॥ १७ ॥
मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीवचाप्लवम् ।
यष्ट्याह्वयं विडंगं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥
सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।
द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥
अवतीर्णं हिमं युंज्याद्विंशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥
यानोपरुंध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।
षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥
तंद्राश्रमक्लमवलीपलितामयवर्जिताः ।
मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

— अभयानां सहस्रयामलकसहस्रत्रितययुतम् । तथा पंचानां पंचमूलानां पलशतद्वयं सार्द्धं सलिले दशगुणे पक्त्वा दशांशस्थिते रसे आपोथ्य मृदित्वा हरीतक्यामलकानि व्यस्थीनि कृत्वा तस्मिन् क्वाथे प्रक्षिप्य कुडवप्रमाणं त्वगेलादिकं चूर्णितं योजयेत् । कनकं नागकेसरं व्यस्थीनीति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । पलशतेनाधिकं शर्कराया अर्द्धभारं घृतस्य त्रीण्याढकानि द्वे चाढके तैलात् । तत्सर्वं वन्हौ पचेत् । तच्च लेहतां गतमवतीर्णं शीतं क्षौद्रशतैस्त्रिभिर्विंशत्यधिकैर्युंजीत । अनंतरं खजेनालोडितं घृतभांडे निदध्यात् । या मात्रा एकमाहारं सायंतनं नोपरुंध्यात् साऽस्य रसायनस्य मात्रा स्मृता । आहारमेकमित्ति वचनाच्च प्रथमाहारकालस्य रसायनमात्र-

र्याऽवश्यमुपरोधः कार्य इति वेदयति। अस्मिंश्च लेहे जीर्णे षष्टिकः क्षीरेण सह भोजनमिष्टं। वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्मितमेतदुपयुज्य रसायनं तंद्रादिवर्जिता मेधादियुता अमितजीविताश्चाभूवन्। धन्यमिति धनाय हितम्। ननु रसायनस्य धनार्जनोपायत्वाभावात् कथं धन्यत्वम्। अत्र ब्रूमः। कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम्। तथा हि। रसायनमिदमामयघ्नत्वादारोग्ये च सति मेधास्मृत्यादियुक्तधनायोद्यमं कुर्वतोऽवश्यं धनसंपत्तिरिति युक्तमेव। नन्वामयवर्जिता इत्यनेनैवोक्तार्थत्वात्तंद्रादिग्रहणमवाच्यमेव। अत्राचक्ष्महे। आमयवर्जिते स्वास्थ्यानुवृत्तिकरणसामर्थ्यमस्य रसायनस्यावादी तंत्रकृत्। तंद्रादिग्रहणं च रोगनाशेप्यस्य ज्यायस्त्वमिति प्रतिपादनार्थम्।

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम्।
तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्भांडे ॥ २४ ॥
उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम्।
पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥
तद्घृतकुंभे भूमौ निधाय षण्मासंस्थमुद्धृत्य।
प्राण्हे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥
इत्युपयुंज्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः।
जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण॥ २७ ॥

अभयामलकानां सहस्रं दृढम् कणासहस्रान्वितमजीर्णपलाशक्षारद्रवीकृतं भाजने स्थापयेत्। क्षारे चोपयुक्ते सति छायायां शुष्कं चूर्णितं च शर्करायाश्चतुर्थांशेन चतुर्गुणाभ्यां घृतमाक्षिकाभ्यां योज्यम्। एतद्घृतकुंभे निधाय भूमौ षण्मासस्थितं समुद्धृत्य पूर्वाण्हे यथाग्निभुक्ता सात्म्याहारः सदा स्यात्। तिस्र आर्याः। एवमेतत्सर्वमुपयुज्य संवत्सरशतं नीरोगो जरारहितो जीवति। विशेषेण बलादियुतः। गीतिरार्या।

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम्।
अंतर्द्विहस्तं गंभीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपंकलेपितम् ।
आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥
स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।
क्षीरं सृतं चानुपिबेत्प्रकामं तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥
वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात्स्पृश्यं च शीतांबु न पाणिनापि ।
एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतंति केशा दशना नखाश्च ॥ ३१
अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुंजरतुल्यवीर्यः ।
विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

नीरुजो जंत्वादिभिरनुपद्रुतो यः पलाशस्तस्य शिरसि छिन्नेंतर्द्विहस्तमात्रं तत्क्षतं सुषिरीकृतं गंभीरं नवैरामलकैः पूरणीयं । पूर्णं यावद्दर्भैर्वेष्टितं पद्मिनीकर्दमेन लेपितं तत आरण्यैर्गोमयैरादीप्य निवाते स्वेदयेत् । तानि चामलकानि स्विन्नानि क्षौद्रघृतयुतानि तृप्त्या पुरुषः खादेत् । पश्चाद्दुग्धं क्वथितं बहु पिबेत् । तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्तेत । इंद्रवज्रा । रसायनविधौ यान्युक्तानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तानि परिहर्तव्यानि यत्नेन । हस्तेनापि शिशिरं जलं न स्पर्शयितव्यं । ततोऽस्य रसायनविधातुरेकादशेऽन्हि व्यतिक्रांते केशादयः पतंति । ततोऽल्पकैरेव दिनैरूपवांस्तरुणीविषय अक्षयशक्तिर्गजसमानसामर्थ्य उत्कृष्टमेधादिरसौ भवति । वर्षसहस्रजीवी च । उपजाती वृत्ते ।

दशमूलंबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।
पर्णिन्यौ पिप्पलीशृंगीमेदातामलकीत्रुटिः ॥ ३३ ॥
जीवंतीजोंगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं शठी ।
पुनर्नवर्द्धिकाकोलीकाकनासामृताव्हयाः ॥ ३४ ॥
विदारीवृषमूलं च तदैकध्यं पलोन्मितम् ।
जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥
पादशेषं रसं तस्माद्व्यस्थीन्यामलकानि च ।
गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

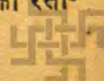

मत्स्यंडिकातुलार्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ।
स्नेहार्द्धं मधुसिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥
पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धितम् ।
अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥
इत्येषच्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।
जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननंदनः ॥ ३९ ॥
कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ।
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्धनः ॥ ४० ॥
मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिंद्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः॥ ४१ ॥

दशमूलादिकं पलोन्मितमेकध्यं तोयद्रोण आमलकशतानि पंच पचेत् । तस्माच्चतुर्थांशं रसं विगतास्थीनि चामलकान्यादाय तैलघृतयोः प्रत्येकं द्वादशभिः पलैर्भर्जयेत् । शर्करातुलार्धेनान्वितं तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् । स्नेहस्यार्द्धं पक्वे शीते मधु तथा तवक्षीरिचतुष्पलं कणाद्विपलं कणार्द्धेन चतुर्जातं च दद्यात् । अतो लेहान्मात्रां कुटीस्थितः पथ्यान्यश्नन्नवलेहयेत्। इत्येवं प्रकारोऽयं च्यवनप्राशाख्यो लेहः। यं लेहं प्राश्य च्यवनसंज्ञो मुनिर्जराक्रांतोऽपि तरुणीलोचनरंजन आसीत् । अयं लेहः कासादीन् व्यपोहति ॥ उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वचनमितितङ् । बालादीनामंगवृद्धिकृत् । मेधादींश्च विदध्यात् । विधिना रसायनाक्तेनोपयुक्तोयं । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिंधुजन्मना ।
पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥
सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मधुकेन समा तुल्या युक्ता त्रिफला तथा समैः सर्वैर्युक्तोपयुक्ता रसा-

यनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदा स्यात् । तत्क्षीर्यादीनां प्रत्येकं त्रिफलांग॰ त्वेन रसायनानि निरूप्याणि ।· सिंधुजन्मना सैंधवेन लोहै रूप्यताम्रसीस-त्रपु अय इति पंच । तैः सुवर्णेन च पृथग्युक्ता वरा रसायनमिति योज्यं । मधुसर्पिषेत्येकवचननिर्देशाद् द्वाभ्यामपि युगपद्योग एकं रसायनं वेद्यं ।

मंडूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निक्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुष्प्याः॥४४॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥४५॥

मंडूकपर्णीस्वरसं प्रयुंजीत । अग्निबलापेक्षया । दुग्धेन मधुयष्टीचूर्णं युंजीत । तथा गुडूच्या रसं प्रयुंजीत । तथा सहमूलपुष्पाभ्यां वर्त्तते सहमूलपुष्पी तस्याः शंखपुष्प्याश्च कल्कं प्रयुंजीत । इत्येतानि रसायनान्यायुःप्रदानि रोगघ्नानि । बलादिवर्द्धनानि मेधायै हितानि च । अतिशयेन शंखपुष्पी मेध्या । उपजाती वृत्ते ।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चंदनसारिवोग्रगंधाः ।
त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः॥ ४६ ॥
त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं घृतनल्वणं विपक्वम् ।
उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः॥४७॥

नलदादिभिः सुपिष्टैः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणात्त्रिगुणेन शंखपुष्पीरसेन घृतस्याढकं क्षीरसहितं विपक्वं प्राश्य जडोऽपि नरो वाग्मी श्रुतधरः सप्रतिभो निरामयश्च स्यात् । औपच्छंदसिके वृत्ते ।

पेष्यैर्मृणालबिसकेसरपत्रबीजैः
सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।
पंचारविंदमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां
प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

मृणालादिभिः कुल्कैः सुवर्णशकलान्वितं हैयंगवीनं सक्षीरं पक्कं पंचारविंदमिति यस्मिन्निति समासः। एवमग्रेपि कार्यः। एतद्घृतं नष्टशुक्रादिभिर्निषेवितव्यमेतन्निषेवनेनैतानि स्युरित्यर्थः।

यन्नालकंददलकेसरवद्विपक्कं
नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम्।
सर्पिश्चतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं
मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

यद्धृतं नीलोत्पलस्य नालादिमत् कांचनशकलान्वितं सक्षीरं विपक्कं तदपि चतुष्कुवलयं प्रसिद्धम्। गवामपि जडानामप्येतन्मेध्यम्। किंपुनर्मानुषाणाम्। तेषां समेधानामतिशयेनेत्यर्थः। वसंततिलके वृत्ते।

ब्राह्मीवचासैंधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैन्द्यः।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् स्युर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य॥५०॥
सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम्।
भोजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥५१॥
अतिक्रांतजराव्याधितंद्रालस्यश्रमक्लमः।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥
विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि।
अथर्वमंत्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यंत्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥५३॥

ब्राह्म्यादयस्त्रियवप्रमाणाः पृथक् स्युः। मत्स्याक्षकः पत्तूरः। सुवर्णस्य यवौ द्वौ। तिल एको विषस्य घृतस्य च पलम्। एतदेकतो योजयेत्। जीर्णे चास्मिन् भेषजे बहुघृतं भोजनं समाक्षिकं योजयेत्। एवं वर्षं शीलयन् विपुलबुध्यादिकः स्यात्। उपजातिस्वागते वृत्ते। जरादिरहितः पूर्णलक्ष्म्यादिको वर्षशतं जीवति। विशेषेण कुष्ठादयोऽनेन शाम्यंति। अतिबला वाताश्च। उपजातिः।

शरन्मुखे नागबलां पुष्ययोगे समुद्धरेत् ।
अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात्पयसा पिबेत् ॥ ९४ ॥
लिह्यान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ९५ ॥

शरदादौ पुष्यनक्षत्रे नागबलामूलं समुद्धरेत् । तस्मान्मूलाच्चूर्णितादक्षमात्रं कर्षमात्रं दुग्धेन पिबेन्माक्षिकघृताभ्यां वा लिह्यात् । क्षीरवर्त्तनोऽनन्नाशी । एवं वर्षप्रयोगेण बलवान्सन् वर्षशतं जीवेत् ।

फलोन्मुखो गोक्षुरकः समूलश्छायाविशुष्कः सुविचूर्णितांगः ।
सुभावितः स्वेन रसेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृतिकीं पिबेद्यः॥९६॥
क्षीरेण तेनैव च शालिमश्नन् जीर्णे भवेत्सद्वितुलोपयोगात् ।
शक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्मानिव गोकुलस्थः॥९७

गोक्षुरकः फलाभिमुखो मूलयुतश्छायाविशुष्कः श्लक्ष्णचूर्णितः स्वरसेन सुभावितस्तस्माद्गोक्षुरकान्मात्रां प्रासृतिकीं परां यः क्षीरेण पिबेत् । परिणते तस्मिन् दुग्धेनैव च शालीन् भक्षयेत् । स पुरुषः पलशतद्वयोपयोगाच्छत्तयादिगुणः स्यात् । उपजातींद्रवज्रावृत्ते ।

वाराहीकंदमार्द्रार्द्रं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।
मासं निरन्नो मासं च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ९८ ॥

वाराह्या वृद्धदारकस्य मूलमत्यार्द्रं दुग्धेन मासं पिबेत् । जीर्णेऽपि क्षीरपो निरन्नः स्यात् । अपरं च मासं क्षीरान्नाशी सन् जरां जयति ।

तत्कंदश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।
घृतक्षौद्रप्लुतं लिह्यात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ९९ ॥

तस्या वाराह्या मूलं श्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुष्ठु भावितं घृतमाक्षिकाप्लुतं लिह्यात् । तेन वा मूलकल्केन पक्वं घृतं पिबेत्पूर्वगुणम् ।

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।
श्रेयसी श्रेयसी युक्ता पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ १०० ॥

मंडूकीशंखकुसुमावाजिगंधाशतावरीः ।
उपयुंजीत मेधावी वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

विदार्यादींश्च पृथक् पृथक् तद्वद्वृद्धदारकवत् सर्पिर्दुग्धयुतान्मेधाव्याकहानुपयुंजीत । ततश्चोपयुक्ता वयःस्थैर्यादिप्रदाः स्युः ।

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।
यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

चित्रको यथायोगं पुष्पैः पीतैः शुक्लैः कृष्णैश्च यथोत्तरं गुणवान् वेदितव्यः । विधिना च प्रयुक्तो रसायनं स्यात् ।

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।
सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥
अंभसा वा हितान्नाशी शतं जीवति नीरुजः ।
मेधावी बलवान् कांतो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तस्माच्चित्रकान्मूलं छायाशुष्कं मासं चूर्णीकृतं घृतेन मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् । पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत् । पानीयेन वा हितान्नभोजनः सन् पिबेत् । सुखी मेधावान् बलवान् रमणीयो वपुष्मान् दीप्ताऽग्निः समाः शतं जीवति ।

तैलेन लीढो मासेन वातान् हंति सुदुस्तरान् ।
मूत्रेण श्वित्रकुष्टानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

तैलेन लीढश्चित्रको मासेन दारुणान् वातान् जयति । गोमूत्रेण पीतः श्वित्रकुष्टानि हंति । तक्रेण पीतोऽर्शांसि जयेत् ।

भल्लातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।
ग्रीष्मे संगृह्य हेमंते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥
संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।
अष्टांशशिष्टं तत्क्वाथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥

वर्द्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
आचत्वारिंशतस्तानि ऱ्हासयेद्वृद्धिवत्ततः ।
सहस्रमुपयुंजीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
यंत्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।
तद्वत्रिगुणितं कालं प्रयोगांतेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
आशिषो लभते पूर्वा वन्हेर्दीप्तिं विशेषतः ।
प्रमेहकृमिकुष्टार्शो मेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

भल्लातकानि सुविपक्वानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् । हेमंते मधुरस्निग्धशीतलैः संस्कृतशरीरस्तान्यष्टावष्टगुणे जले क्राथयेत् । तत्क्राथमष्टांशशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् । पश्चात्तस्मिन् प्रतिदिनं चैकैकं भल्लातकं वर्द्धयेदधिकीकृत्य क्राथयेदित्यर्थः । सप्तरात्रत्रयं यावत् सप्तरात्रत्रयात्परतस्त्रीणि त्रीण्यरुष्कराणि चत्वारिंशतं यावद्वर्द्धयेत् । अनंतरं तान्यरुष्कराणि वृद्धिवत्ध्रासयेत् । इत्येवं सप्तभिः सप्ताहैः सहस्रमुपयुंजीत । यंत्रितात्मा पुरुषो घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः । तथैव च भल्लातकप्रयोगांत एकविंशतिसप्ताहान् घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनं कुर्यात् । एवं कृतभल्लातकप्रयोगोऽपूर्वा अभिलषिता दयिता आशिषो लभते । तथा वन्हिपाटवं विशेषेण प्रमेहादिवर्जितः स्यात् ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भल्लातकैर्विजर्जरितैः ।
भूमिनिखाते कुंभे प्रतिष्ठितं कृष्णमृल्लिप्तम् ॥ ७२ ॥
परिवारितं समंतात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।
तत्स्वरसो यश्च्यवते गृण्हीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टसभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
पूर्वविधियंत्रितात्मा प्राप्नोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पिष्टं शालिचूर्णं स्वेद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडं तदरुजैर्दृढैर्भल्ला-

तकैस्तथा विजर्जरितैः पूर्णं सत् कृतच्छिद्रं भूमिनिखाते कुंभे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तिकया लिप्तमनंतरं गोमयाग्निना मृदुना परिज्वारितं पचेत्। तत्स्वरसो यस्तत्र धरानिखाते कुंभे पतेत्। तमन्यस्मिन्नहनि गृण्हीयात्। अमुं पूर्वोक्तं स्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यंत्रितात्मा सन्नुपयुंज्य तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति। आर्यास्तिस्रः। मध्यमा च मुखचपला।

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भल्लातकान्याढकसम्मितानि।
घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥
जर्जराणि विपचेज्जलकुंभे पादशेषघृतगालितशीते।
तद्रसं पुनरपि श्रपयेत क्षीरकुंभसहितं चरणस्थं ॥ ७६ ॥
सर्पिः पक्कं तेन तुल्यप्रमाणं युंज्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः।
एकीभूतं तत्खजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥७७॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्
अनु पिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा।
स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः
कनकनिचयगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

सुनिष्पन्नानि भल्लातकानि पाकेन परिच्युतान्याढकसंख्यानि इष्टिकाचूर्णकणैर्घृष्टानि जलेन प्रक्षाल्य मारुतेन संशोष्य नत्वातपे ततो जर्जराणि जलद्रोणे विपचेत्। पादशेषभूतगालितं शीतं च तं रसं पुनरपि क्षीरद्रोणे सहितं पचेत्। तस्मिन् पादशेषस्थे तुल्यप्रमाणं सर्पिः पक्कं शर्कराचूर्णेन युतं यथेच्छं प्रकृत्यादिवशाद्युंजीत। तच्च खजलोडनेनैकीभूतं धान्यमध्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं स्थाप्यम्। इंद्रवज्रास्वागताशालिन्यो वृत्तानि। तममृतरसतुल्यपाकं यः पूर्वाण्हे प्राशं लेहं भक्षयन् पश्चाद्यथेष्टं जलं क्षीरं मांसरसं वा पिबति स स्मृत्यादियुतः सुवर्णौघगौरो दीर्घमायुः प्राप्नोति। मालिनी।

द्रोणेंभसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्कात्
क्काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
तिक्ताविषाढ्ययवरागिरिजन्मतार्क्ष्यैः
सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिबर्हणाय ॥ ७९ ॥

जलद्रोणे व्रणकृतां भल्लातकानां शतत्रयाद्विपक्कात् क्काथस्याढकेऽवशिष्टे तिलतैलाढकं तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कितैः पक्कं निःशेषं कुष्ठनिषूदनाय परं श्रेष्ठं ।-वसंततिलकम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
गुडेन ~~पयसा~~ घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

आमलकत्वगादिभिः सह प्रत्येकं भल्लातकमुपयुक्तं प्रशस्तशरीरकरणकारणं । तथा परमतिशयेन मेध्यमायुःप्रदं च स्यात् । पृथ्वीवृत्तं ।

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

भल्लातकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहनतुल्यानि तानि यथाविधि प्रयुक्तान्यमृतकल्पानि भवंति ।

कफजो न स रोगोस्ति न विबंधोस्ति कश्चन ।
यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

श्लेष्मोत्थो रोगः स नास्ति । विबंधश्च स कश्चिदपि न विद्यते । यं रोगं विबंधं वा भल्लातकं पटुतरदहनकरं न हन्यात् ।

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
कुलत्थदधिसूक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वातातपविधावपि भल्लातकस्य कुलत्थादीनि विशेषेण वर्जयेत् ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।
वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥
तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यंबुदागमे ।
मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥
तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां क्राथयेद्वा कुसुंभवत् ।
तत्तैलं संभृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥
अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।
स्निग्धस्विन्नो त्हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥
चतुर्थभक्तांतरितः प्रातः प्राणितलं पिबेत् ।
मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥
मज्जासार महावीर्य सर्वान् धातून् विशोधय ।
शंखचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥
तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांत्यसकृत्ततः ।
सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥
पंचाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥

तुवरसंज्ञावृक्षास्तुवरकाः पश्चिमसमुद्रतटोद्भूता वीचीत्यादिना विशेषणेन तोयनिधिनिकटतरत्वं प्रतिपादयति । तेभ्यो वृक्षेभ्यो जलदागमे सुपक्वानि फलानि गृण्हीयात् । फलेभ्योऽपि मज्जा गृहीत्वा शोषयित्वा सुष्ठु चूर्णयित्वा च तिलवद् द्रोण्यां पीडयेत् । कुसुंभवद्वा क्राथयेत् । तच्च तैलं सिद्धं पुनः पचेत्तोयक्षयं यावत् पक्वं चावतार्य करीषे मासार्द्धं निधापयेत् । यंत्रपीडितं तु प्रकृत्यैव निस्तोयं तैलं तदक्वथितमेव निधापयेत् । ततः पक्षादनंतरं तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्विन्नो त्हृतदोषो मंत्रेणानेन मज्जसारेत्यादिना पवित्रितस्य तैलस्य शुभदिवसे चतुर्थेन भक्तेनांतरितोऽहर्मुखे कर्षं पिबेत् । तेन

तैलेनास्य पुंस ऊर्ध्वमधश्च पुनः पुनर्दोषा यांति । अनंतरमपराण्हेऽस्नेह-लवणां यवागूं शिशिरां पिबेत् । इत्थमनेन प्रकारेण परिहार्यान् परिहरन् पंच दिवसानि तैलं पिबेत् । पक्षं मुद्गरसान्नभोजनः सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।

तदेव खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं सुयंत्रितः ॥ ९२ ॥
तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥

तदेव तैलं खदिरक्वाथेन त्रिगुणेन सम्यक्पक्कं पूर्ववत् करीषे पक्षं निहितं मासं सुयंत्रितः पिबेत् । तेन च तैलेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मुद्गर-सान्नं विदध्यात् । एतेन प्रयोगेण शीघ्रं कुष्टवंतं पुरुषमुपक्रमेत् ।

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ।
पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥

तदेव तुवरास्थितैलं खदिरमंतरेण घृतमधुयुतं पक्षं पीतं सन्मांसरसाहारं नरं द्विशतायुषं विधत्ते ।

तदेव नस्ये पंचाशद्दिवसानुपयोजितम् ।
वपुष्मंतं श्रुतधरं करोति त्रिंशतायुषम् ॥ ९५ ॥

तदेव तैलं नस्ये पंचाशद्वासरान् सेवितं वरशरीरं श्रुतधरं त्रिवर्षशतायुषं करोति ।

पंचाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

पंचपिप्पलीरथवा सप्ताष्टौ वा दश वा माक्षिकसर्पिर्भ्यां रसायनगुणम-भिलष्य वर्षमेकं प्रयोजयेत् ।

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाण्हे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥

प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।

पलाशक्षारभाविताः पिप्पल्यः सर्पिषा भर्जिता माक्षिकान्वितास्तिस्रः पूर्वाण्हे तिस्रो भुक्ता तिस्रो भोजनस्याग्रे प्रयोज्या रसायनगुणं कामयमानेन ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥
वर्द्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।
जीर्णौषधश्च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सृता मध्यबलैर्नरैः ॥ १०० ॥
तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

दश दिनानि दश पैप्पलिकं दिनक्रमवृद्ध्या क्षीरेण सह भोजयेत् । वर्द्धमाना दश पिप्पलीः प्रयोजयेदित्यर्थः । तथैव दशपैप्पलिकं दिनं पयसा सहापनयेत् । परिणतभेषजश्च षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् । अयमेवं प्रकारः सहस्रपिप्पलीनां प्रयोगो रसायनं स्यात् । ताः पिप्पल्यः पिष्टाः सत्यो बलवद्भिर्नरैः पातव्याः । मध्यबलैर्नरैः क्वथिताः पेयाः । तद्वच्चेति । अनेनैव क्रमेण छागक्षीरेण सह द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥
यक्ष्मामेहग्रहण्यर्शःपांडुत्वविषमज्वरान् ।
घ्नंति शोफं वमिं हिध्मां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रयोगैः पिप्पल्य उपयुक्ताः कासादींश्छोफादींश्च जयंति ।

बिल्वार्द्धमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिंपेदयसो निशायाम् ।
प्रातः पिबेत्तत्सलिलांजलिभ्यां वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः॥१०३

पिप्पलीकर्षद्वयमात्रेण निशायां लोहपात्रं लिंपेत् । तच्च जलांजलियुगेन

मातः पिबेत्संवत्सरं स्वेच्छाभोजनपानक्रियः। एतच्च रसायनं पूर्वगुणं। इंद्रवज्रा वृत्तम्।

शुंठीविडंगत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलाबलाश्च।
मुस्तासुराह्वागुरुचित्रकाश्च सौगंधिकं पंकजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥
धवाश्वकर्णासनबालपत्रसारास्तथा पिप्पलिवत्प्रयोज्याः।
लोहोपलिप्ताः पृथगेव पीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥१०५॥

शुंठ्यादीन् पृथगेव पिप्पलीरिव लोहोपलिप्तानुपयुज्य वर्षशतं रोगजरारहितो जीवति।

क्षीरांजलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि।
कुर्वंति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

अमूनि पूर्वोक्तानि रसायनानि लेपनानि क्षीरांजलिभ्यां दुग्धपलाष्टकेनोपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायुःप्रकर्षं च ततो द्विगुणं विदधाति। आद्यंते इंद्रवज्राख्ये। मध्यमं तूपजातिः।

असनखदिरयूषैर्भावितां सोमराजीं
मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां।
शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां-
स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

असनादिक्काथे भावितां बाकुचीं माक्षिकादिभिर्युक्तां वर्षमवलिहन् पारिणामान्वयःपरिणतजान् विकारान् जयति। तथा हितमितभोजन आहारजान् विकारांस्त्यजति। मालिनी।

तीव्रेण कुष्टेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत्।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते॥१०८॥

दारुणेन कुष्टेन व्याप्तदेहो यः शशांकलेखां कृष्णतिलयुतां नियमेन वत्सरं भक्षयेत् स चंद्रकांतिः शरीरेण जायते। उपजातिः।

९८

ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।
उद्धृत्य सारं मधुना लिहंति तक्रं तदेवानुपिबंति चांते॥१०९॥
कुष्ठिनः कुथ्यमानांगास्ते जातांगुलिनासिकाः ।
भांति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

ये पुरुषा वितुषीकृताया इंदुराज्याश्चूर्णैर्युक्तात्क्षीरात्सुजातात्सारं नवनीताख्यमुद्धृत्य माक्षिकेण सह लिहंति । पश्चात्तदेव तक्रं च ये पिबंति ते कुष्ठवंतः शीर्यमाणशरीराः समुद्भूतांगुलिघ्राणाः शोभंते । तरव इव भूयः संजातप्रत्यग्रपल्लवाः । इंद्रवज्रा ।

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धभुग्नकुटिलव्यथितास्थ्नाम् ।
भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११॥

अथ लशुनादिकल्पमाचष्टे ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।
अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥
द्विजा नाश्नंति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादमृतसंभूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

स्वर्भानोरमृतापहारणापराधेन कंठाच्छिन्नाद्येऽमृतस्य बिंदवो धरित्र्यां पतितास्ते लशुनत्वं प्राप्ताः । यतोऽस्माद्धेतोर्दैत्यदेहोत्थं लशुनमतो द्विजा न भक्षयंति साक्षाद्दामृतसंभूतत्वाद्धेतोरसौ रसोनो रसायनं ग्रामणीः श्रेष्ठः ।

शीलयेल्लशुनं शीते वसंतेऽपि कफोल्बणः ।
घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥
स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।
तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

शीते हेमंतशिशिरयोर्लशुनं शीलयेत् । कफाधिको वसंतेऽपि शीलयेत् । वातोत्तरो वर्षास्वपि शीलयेत् । सर्वदैव वा वातार्तो ग्रीष्मर्तुचर्याचरणेन

शीलयेत् । कीदृशः सन् । स्निग्धा शुद्धा च तनुर्यस्य स एवं तथा शीतलैर्मिधुरैश्चोपस्कृतः संस्कृत आशयो यस्य स एवं । तथा तस्य लशुनस्य शेखरकर्णपूराभ्यां मंडिता अनुचराः सेवका अंगणे यस्य स तथा ।

तस्य कंदान् वसंतांते हिमवच्छकदेशजान् ।
अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥
तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितम् ।
मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥
मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः कांजिकस्य वा ।
तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥
तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।
क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥
पिबेद्गंडूषमात्रं प्राक् कंठनाडीविशुद्धये ।

तस्य लशुनस्य कंदान् वसंतऋतुजांस्तथा हिमवद्देशजांश्छकदेशजान् वा उद्धृतत्वचो रात्रौ मदिराबीजपूररसादिभिस्तीमयेत् क्लेदयेत् । तत्कल्कस्य स्वरसं धौतवस्त्रपीडितं मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन युतम् मद्यादेर्वा त्रिभागेन युतमथवा तस्मिन्नेव काले सुरादिभिर्युतं मात्रया देशकालातुराद्यपेक्षिण्या आलोच्य निरूप्य तैलादि वा पृथग्युक्तं यदि वा क्वाथेन यथाव्याधिवशाद्युक्तं केवलमेव वा रसं प्राक् पूर्वं गंडूषमात्रं पिबेद्गलनाडीविशोधनाय ।

प्रतेतं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥
शीतांबुसेकः सहसा वमिमूर्छाययोर्मुखे ।

वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं श्रेष्ठम् । तथा वमौ मूर्छाये च सहसा झटित्येव शीतलजलसेको मुखे शस्यते ।

शेषं पिबेत् क्लमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥

शेषं रसं क्लान्तेरपगम ओजसि स्थैर्यं प्राप्ते सति पिबेत् ।

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।
धारयेत्सांबुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

विदाहोपशांतयेऽतिशीतानुलेपनः स्यात् । तथा मुक्तामालिकाः कर्पूरमालिकाश्च सजलकणा धारयेत् ।

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।
पलं पिष्टस्य तन्मज्ञः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥१२३॥

अस्योत्तमा मात्रा सुरासहितस्य कुडवः । केवलस्य तु रसस्य कुडवार्द्धं परं मात्रा । तन्मज्ञः पिष्टस्य पलं परा मात्रा । सभक्तं प्राक् चाहारात्तच्छीलयेत् ।

जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शंखकुंदेंदुपांडुरम् ।
भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

पुराणशालिभक्तं परिणते शंखादिवत् सितं यूषादिभिः सात्म्यादिवशाद् भुंजीत ।

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृट्प्रबंधे जलान्वितम् ।
अमद्यपस्त्वारनालं फलांबुपरिसिस्थिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्र च तृषि जातायां केवलं मद्यं जलयुतं पिबेत् । अमद्यपस्तु नरो धान्याम्लादीनि पिबेत् । परिसिस्थिकासदृक् विशेषः । किट्टिरिति क्वचित्प्रसिद्धा ।

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
स्थितं दशाहादश्नीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२६ ॥

अथवा तस्य लशुनस्य कल्कं तुल्यघृतं खजेनालोडितं घृतभांडे स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत । तथैव वसया सह स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत ।

विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।
विमर्दकान्वा घृतशुक्तयुक्तान् प्रकाममद्याल्लघु तुल्थमश्नन्॥१२७॥

विकंचुको विगतत्वग् यः प्राज्यः प्रभूतो लशुनः स गर्भो येषां तांस्त-

थाविधांस्तथा सहशूल्यमांसेन सशूल्यमासांस्तथा नानाविधरुचकानीदृशा-न्वा विमर्दकान् घृतसुक्तकान्वितान् यथेच्छं खादेल्लघु तथा तुल्थमल्पं भुंजानः । उपेंद्रवज्रावृत्तं ।

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।
शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥ १२८ ॥

वाते लशुनात्परमन्यद्द्रव्यं न विद्यते । किंभूते पित्तरक्तविहीनसकलावरणावृते । शुद्धे केवले पवनेऽपरं द्रव्यं न विद्यते ।

प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।
अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥

लशुनं प्रियं जलादेर्नरस्य मांसादिद्वेषिणस्तथाऽजीर्णमतितिक्षोर्निश्चयेन व्यापत्तये स्यात् ।

पित्तकोपभयादंते युंज्यान्मृदु विरेचनम् ।
रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समश्नुते ॥ १३० ॥

लशुनप्रयोगांते च पित्तकोपभयान्मृद्वतीक्ष्णं च विरेचनं कारयेत् । एवमनेन प्रकारेण युक्ते रसोने रसायनगुणान् परिपूर्णान् प्राप्नोति । अधुना शिलाजतुकल्पं ब्रूते ।

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमंति यत् ।
हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥

ग्रीष्मे ऋतौ गिरयो रवितप्ता जतुतुल्यं यद्वमंति क्षरंति । सुवर्णादयश्च ते षड्धातवश्च तेषां रसं तच्छिलाजतु गद्यते ।

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।
छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

सर्वं षड्धातुजमपि गिरिजं तिक्तकटुकं न चातिशयेनोष्णं पाके कटुकं छेदनं च विशेषेण । तत्र मध्ये लौहं शिलाजं प्रशस्यते ।

गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्नम् ।
स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥१३३॥

गोमूत्रगंध्यादिगुणं शिलाजतु वरं स्यात् ।

व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।
प्राक् केवलजलधौतं शुष्कं क्राथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

व्याधिश्च व्याधितश्च तयोः सात्म्यमुपशयं समनुस्मरंल्लोहपात्रे गिरिजं भावयेत् । कथमित्याह । पूर्वं केवलजलेन धौतं ततः शुष्कं सत् क्राथैर्भावनीयम् ।

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्राथ्यं भावनौषधं तोये ।
तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥
तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
स्वैः स्वैरेकं क्राथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ १३६ ॥

समं गिरिजं यस्मिन् भावनौषधे तदेवमष्टगुणे जले निःक्राथ्यम् । तत्क्राथेऽष्टांशशेषे पूतोष्णे सति शिलाजतु प्रक्षिपेत् । तत्समरसतां प्राप्तं शुष्कं पुना रसे क्षिपेत् । एवं स्वैः स्वैः क्राथैः सप्त वारान् भावनीयम् । आर्याश्चतस्रः ।

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३७ ॥
फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥
शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
गुणान्समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥

अथ गिरिजमेवं भावयित्वा स्निग्धस्य शुद्धस्य च नरस्य तिक्तकसाधि घृतं दिवसत्रयमुपयुंजीत । ननु यदि स्निग्धशुद्ध एवासौ तत्किमिति

पुनः सर्पिर्युज्यते । ब्रूमः । कृतघृतस्य शिलाजतुविधानं सुतरां शस्तं । तथा चोक्तं । यथा हि कवचीशस्त्रं परेभ्यः सहतेऽधिकं । तथाऽस्नेहाधिके गात्रे सेव्यमानं शिलाजत्वित्यादि । तथा एकैकेन वक्ष्यमाणेन सह शैलजं त्र्यहमुपयुंज्यात् । त्रिफलायाः क्वाथेन त्र्यहं पटोल्याश्च क्वाथेन त्र्यहं मधुयष्ट्याश्च क्वाथेन त्रिदिवसमनंतरं योग्यं योगं कालादीनपेक्ष्य प्रयोजयेत् । एवमनेन विधिना गिरिजं युक्तं शरीरस्योपकारकतरं स्यात् । सकलान् गुणान् विधत्ते । अकस्मादेव च व्यापदं न करोति ।

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ १४० ॥

एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं सप्तसप्ताहमिति काले योगः । कर्षमर्धं पलं पलमिति मात्रायोगः । इति द्वयेप्यत्र यथाक्रमं हीनमध्योत्तमत्वम् । एकश्च त्रयश्च सप्त च तेषां सप्ताहमिति समासः । मुनिनाप्युक्तम् । प्रयोगः सप्तसप्ताहस्त्रय एकश्च कालतः । निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य वरो मध्योवरस्तथा । पलमर्धपलं कर्षं मात्रा तस्य त्रिधा मतेति ।

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाव्हयम् ।
युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥
क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रसायनं फलम् ।
कुलत्थां काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

संस्कृतं पवनादिहरैर्द्रव्यैर्भावितं संस्कृते देहे स्नेहनशोधनैः कृतसंस्कारे शरीरे शिलाजतु प्रयुक्तं ताम्रादिभिः समुदितैर्व्यस्तैर्वा युक्तं दुग्धेनालोडितं क्षिप्रमेव रसायनफलं विदध्यात् । कुलत्थादीनि कृततत्प्रयोगः सदैव जह्यात् । खारणादे काकमाचीकपोतौ न वर्जितौ । तद्वचनं हि । शुष्कामिषं विरूढं पिष्टं शुक्तं विदाहि गुरु चान्यत् । पानाशनं कुलत्थान् विशेषतो वर्जयेच्चात्रेत्यादि । मुनिनापि नैतौ वर्जितौ । तथा च तद्ग्रंथः । शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च । वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्थांश्च सदा त्यजेदिति । विदाह्यादिवर्जनं रसायनकालाद् द्विगुणं कालं विधेयं । कुलत्था-

श्च यावज्जीवमित्येके । अन्ये तु वदंति सदाशब्देन संवत्सर उच्यते । यतो य एते षड् ऋतव एव । एतावानेव कालो न षड्ऋतुव्यतिरिक्तोऽन्यः कालोऽस्तीति तेषामयमभिप्रायः । ननु विदाहिगुर्वादिभ्यः किमिति कुलत्थानामधिकः परिहार इष्यते । ब्रूमः । पाषाणभेदे कुलत्थानामधिकतरस्वभावत्वात् । तथा हि । संतप्तकुलत्थजलेनाप्लुतानां पाषाणानां पाषाणहंतृभिः सुखेनैव विदारणं दृष्टं। शिलाजतु च गिरिजमित्युक्तं । अतः शिलाजतुप्रयोगात् तन्मयमेव शरीरं संपद्यते तेन तत्र कुलत्थाबाधविधायिनः । इति परिहारस्तेषामधिकः कृतः ।

न सोस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ।
तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां दधाति ॥४३॥

अत्र भूर्लोकग्रहणं सकलभूलोकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा कश्चिदेव देशो गृह्यते नत्वशेषो भूलोकः । रूपग्रहणेन साध्यः सविकल्पोऽपि गृह्यते । तेन कृच्छ्रसाध्योऽपि मगादिभेदेन भिन्न इह गृह्यते । रूपपदमंतरेण तु सुखसाध्य एव केवलो गृह्येत । शमयति ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोतीति गमयति । तदयं भावः । कुष्टघ्नानि मूत्रकृच्छ्राणि वा यथौषधानि तेषां शमयति । ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोति गिरिजमिति । न स रोगो साध्यरूपो विद्यते यं शिलाजतु प्रसह्य न जयेत् । गिरिजं कालयोगेन च विधिना प्रयुक्तं नीरुजस्य पुरुषस्य महतीमूर्जां च करोति । उपजातिः । अतएव संग्रहे जगाद । ज्वरी ज्वरघ्नांबुदपर्पटादिक्वाथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः । शोषी रसैः क्रव्यभुगामिषोत्थैर्मायूरमांसैः पयसा च कार्श्ये । मध्वंबुनामेदसि संप्रवृद्धे क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः । पांडौ सशोफे जठरे सकृच्छ्रे पिबेच्छिलाजं महिषीजलेन । अश्मरीरतराद्येन कुष्टं खादिरवारिणा। विषं विषघ्नैरगदैर्हंत्येवं तद्यथामयम् । शैलजत्रिकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून् निषेवते । क्षीरोदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा न स बाध्यते । सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् । सारांबुनैव भुंजानः शालीन् जांगलजै रसैः । अपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरम् । वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः। अमरमंदिरमंदरसंभवात्पलशतं गिरिजादुपयोजय । यदि जैरामयदुःखवि-

वर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसंततिम्। दशगुणमुपयुंक्ते यः शतं शैलजा-ताल्लघुहितमितभोजी वर्जयन्वर्जनीयान्। सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्यवृन्दैर्विविधमति स गदौघान्नेक्षते चायुषोऽतमिति। शिवगुटिका चात्रैवोक्ता। यथा। शिलाह्वात् षोडशपलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत्। वराया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च। बलाया मधुयष्ट्याश्च रसे गव्ये च वारिणि। क्षीरे सकृत् क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः। काकोलियुग्मघनपुष्करवन्हिरास्नामेदायुगर्धिचविकागजपिप्पलीनाम्। पाठाद्विजीरकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुफलांशुमतीद्वयानां। पलिकानामब्द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते क्वाथे। भावितमित्थं गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युंज्यात्। कर्कटशृंगीधात्रीव्योषैस्तालीसपत्रकुडवेन। चूर्णपलेन विदार्यास्तवक्षीर्याः कर्षयुग्मेन। कुडवेन चतुर्जातैस्तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च। द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्याद्गुलिकास्ततोक्षसमाः। ताः शुष्का नवकुंभे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः। तासामेकां खादेत् प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम्। क्षीररसदाडिमांभो मार्द्वीकसुरासवाद्यन्यतमम्। जीर्णेऽन्नं लघु भोज्यं यूषपयःपिशितनिर्यूहैः। सप्ताहमात्रमेवं सर्वान्नीनः क्रमाद्भवेत्परतः। भक्तस्यांते प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा। निरपाया भूरिफला परिहारसुखोपयोजिता जयति। प्रबलमपि वातशोणितमूरुस्तंभं ज्वरं दीर्घम्। भगमूत्रशुक्रदोषप्लीहयकृद्रक्तपांडुहृद्रोगान्। वर्ध्मवमिगुल्मपीनसहिध्माकासारुचिश्वासान्। विद्रधिमुदरं कुष्टं श्वित्रं शांढ्यं क्षयं मदं मूर्छाम्। उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदांस्तांस्तान्। आनाहमतीसारं हलीमकं कामलाग्रहणीरोगान्। ग्रंथ्यर्बुदान् सपिडकान् भगंदरं गंडमालां च। अतिकार्श्यमतिस्थौल्यं स्वेदमपि श्लीपदं गुदे कीलान्। दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगान्सुघोरांश्च। अभिचारमरातिकृतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधाम्। पाप्मालक्ष्मीं चेयं गुटिका शमयेच्छिवा नाम। वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशःश्रीविबोधनी मेध्या। कुरुते नृपवल्लभतां जयति विवादे च वक्रस्था। जितखलतिवलीपलितं जीवयति सुखं शतद्वयं शरदाम्। वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत्। खारणादे तूक्तम्। कनकाद्रजतात्ताम्रादयःसीसात्तथा त्रपुणः। गिरिविवरनिःसृतं तत्तथास्निग्धातिमृदुमृत्स्नम्। गत्वाभं च शिलाजतु विद्यादेतज्ज-

डात्मकं गिरिजम्।संरक्तपीतवर्णं सतिक्तमधुरं रसे कटुविपाकि। शीतं कनकशिलाजतु विशेषतः श्लेष्मपित्तघ्नम्। श्वेतं च तिक्तमधुरं पाचनवल्लेखनं शीतम्। किंचिल्लवणं विंद्याद्विशेषतो वातपित्तघ्नम्। शितिकंठतुल्यवर्णं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विपाककटु। किंचिल्लवणं ताम्रात्मकं स्मृतं कफवृद्धिदोषेण। गुग्गुलुकाभं स्निग्धं तिक्तं लवणं सरं विशदतीक्ष्णम्। कटुपाकिनातिशीतं त्रिमलघ्नं त्वायसं श्रेष्ठम्। स्वाकरसमानवर्णे सीसत्रपुसंभवे शिलाजतुनी। अल्पांतरकर्मगुणे कृष्णायसजाच्छिलाजतुनः। गोमूत्रगंधवासितं गुग्गुलुकाभं विशर्करं मृत्स्नम्। स्निग्धमनम्लकषायं शिलोद्भवं सर्वकर्मण्यम्। इत्यत्र गुरुमृदुगुणौ नोक्तौ।तथोक्तम्।सस्नेहलवणभावाद्वातघ्नं पित्तनुत्सरत्वात्तत्। रसपाकयोः कटुत्वात्तैक्ष्ण्याच्च श्लेष्ममेदोघ्नम्। कटुतीक्ष्णत्वाद्दीपनमग्नेरुद्दीपना न्मलान् पचति। तिक्तत्वाद्रक्तघ्नं कटुतैक्ष्ण्यौष्ण्यात्क्रिमिघ्नं वा। शोभनभावाद्वृष्यं स्निग्धत्वात्पौष्टिकं च बल्यं च। आयुष्यं च विषघ्नं मंगल्यममृतान्वयत्वाच्च। शोधनभावात्स्रोतो धात्विंद्रियबुद्धिशोधनं वर्ण्यम्। पुत्र्यं च वृष्यभावान्मेध्यं योनिस्वभावाच्चेत्यादि। तथा। भावितमन्यैर्द्रव्यैर्वीर्योत्कर्षाद्विशेषकर्मण्यम्। तत्स्यात्तस्माद्भाव्यं वातादिहरौषधकषायैः। रास्नादरुमूलबलापुनर्नवैरंडशुंठिमधुकानाम्। क्वाथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम्। द्राक्षाभीरुपटोलीत्रायंतिगुडूचिजीवनीयानाम्। क्वाथेन भावितं तद्विशेषतः पित्तरोगघ्नम्। त्रिफलावचाविडंगकरंजघनमुख्यपंचमूलानाम्। सहपंचकोलकाक्वाथे न कफामये भाव्यम्। लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षाकाश्मर्यवाजिगंधानां। सगुडूचीरसबलानां रसेन पित्तानिलगदेषु। घनकुष्टवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानाम्। रजनीमरिचातिविषायुक्तानां वातकफजेषु। पाठापटोलनिंबत्रिफलाघनकुष्टसप्तपर्णानाम्। त्रायंत्यमृतातिविषासहितानां पित्तकफजेषु। त्रिमलेषु यथा दोषं योगानेतान् विकल्प्य भाव्यं स्यात्। केवलजलधौतं शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यं। गिरिजं चतुर्गुणजलं क्वाथ्यं स्याद्भावनौषधं तत्र। चतुर्थशेषे क्वाथे पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजमिति। अत्र चतुर्गुणजलस्यौषधस्य क्वाथेन मुक्तरसता न तथा स्यादिति वाग्भट्टोक्तमेवाष्टगुणजलक्वाथेन कार्यमिति मन्यामहे। तथोक्तम्। सलिलविशुद्धाद्गिरिजात् पिबेदरोगः फलत्रिकरसेन। मात्रां क्रमशभिवृद्धां त्र्यहं

कषायेण मधुकस्येति । रोगान्वितेषु गिरिजं जलशुद्धं भावितं कषायैश्च । दोषव्याधिबलातुरकालापेक्षी प्रयुंजीत । जीर्णौषधः सुखोदकपरिषिक्तो मांसरसपयोयूषैः रक्तादिषष्टिकोदनमनन्नमरोगोगदी चाद्यात् । व्याध्यातुरदोषबलं दृष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् । श्रेष्ठस्त्रिषष्टिरात्रं मासो मध्यस्त्रिसप्तरात्रमवरः । पानावगाहयोः स्याद्दिव्यं शैलोद्भवं कौपम् । मुनिस्त्वस्य चतुर्धातुजत्वमेव संगिरते । तथा च तद्ग्रंथः । अनम्लं च कषायं च कटु पाके शिलाजतु । अत्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः । हेम्नः सरजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपीति । संग्रहे च गुग्गुलुकल्पोऽभिहितः। यथा । दानवेंद्रविजितान् पुरासुरान् भृष्टकांतिधृतिशौर्यतेजसः। वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजद्गुग्गुलुं बलवपुर्जयप्रदं। अद्याप्यतः सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमेंदुदर्पान्। निर्दह्य मानवपुषोऽपि शिखां पिबंतो गंधेन यस्य मुदिता दधति प्रसादं। सयोगवाही स शिवः स शार्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः । हंता जरापाप्ममयामलानां कर्त्ताग्निमेधास्मृतिपाटवानां । गंधोत्कटः सदाहे स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः । महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकासितनीरुजच्छायः । यः पद्मरागरागेभ्यः कनकच्छदपाटलो यो वा । जयतींद्रनीलममलं भग्नोप्यतिकांतिमत्त्वेन । ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तुलापलान्नैवाधिकं पिबेत् । आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं सर्वकर्मकृत् । भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः । आज्ञापयंति सम्यक्त्वां प्रभावं चादिशंति ते । जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिताः सुराः । उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति । पंचमूलस्य महतः क्वाथेन हितभोजिना । गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वान् वातकफामयान् । लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा । मस्तूधान्याम्लमद्यैर्वा वचादेः सलिलेन वा । वरणादेस्तु बाधीयं दंतकर्णशिरोरुजः । स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मांतर्गुल्मविद्रधीन् । वातपित्तास्त्ररोगेषु बृंहणार्थिनि चेष्यते । क्वाथेन वाजिगंधाया जीवनीयगणस्य वा । क्वाथेनोत्पलमृद्वीकारक्तचंदनजन्मना । वातपित्तं निहंत्येष पद्मकादिगुणस्य वा । चव्यकुष्ठविडंगानां यवान्या नागरस्य वा । प्रसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलुः कफवातजित् । त्र्यूषणाग्निघनवेल-

वराभिर्भक्षयन्समघृतं महिषाक्षं । आशु हंति कफमारुतमेदोदोषजान् बलवतोऽपि विकारान् । पटोलनिंबत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां । क्काथैः पृथक्पथ्यपरस्य हंति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् । विशेषाच्छोफवीसर्पदुष्टव्रणभगंदरान् । शुक्रार्तवमनोदोषप्रमेहश्वित्रपांडुताः । पटोलारिष्टनिर्यूहपिष्टशुल्यरसांजनः । गलरोगापचीव्यंगग्रंथिस्थौल्यक्रमिप्रणुत् । शिलाजतुसमः प्रीतः पयसा वातशोणितम् । निवर्तयत्यतिबलं क्षीरमांसघृताशिनः । रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः । ब्राह्मीमंडूकशंखानां पृथङ्मेधादिकृद्रसैः । मागधिकाग्निविडंगकलिंगैर्बिल्वघृतैः स वचापलषट्कैः । गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः । पिबेत्पलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः । नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं । कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वैर्व्याधिषु व्याधिनाशनैः । शिलाजतुविधानं च गुग्गुलोः सर्वमिष्यते । गुणनिधिरपि कुर्यात् सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्श्यमेहान् । शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी स्यान्न रोगीष्वमीषु ।

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

क्षणिनां व्यापारकरणं प्रति स्वतंत्राणां तथा परिच्छदवतां सपरिवाराणां कुटीप्रवेशलक्षणो विधिर्हितः । अतोऽस्मादर्थेऽन्यथा परतंत्राः परिवाररहितास्तेषां सूर्यमारुतिको विधिर्हितः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यंतेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

अस्माच्च हेतोर्ये वातातपसहा योगास्ते विशेषेण वक्ष्यंते । यथा ये न दुःखावहा भ्रंशेऽपि व्यापत्तावपि शरीरस्य न पीडाकृतः ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

शिशिरजलादिकमेकैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्राग्भोजनात्पीतं वयः स्थापयेत्। तेन शीतांभो वा क्षीरं वा मधुमाक्षिकं वा सर्पिर्वा पीतमथवा शीतांभःपयसी शीतजलक्षौद्रे शीतजलघृत इत्येवं यथासंभवं द्वे संयुक्ते प्राक्पीतेऽथवा त्रीणि संयुक्तानि पीतानि समस्तं वा चतुष्टयमित्येवमवतिष्ठते।

गुडेन मधुना शुंठ्या कृष्णया लवणेन वा।
द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी॥ १४७॥

गुडादिना प्रत्येकं द्वे द्वे हरीतक्यौ सर्वदा भक्षयन् समाः शतं सुखी जीवेत्।

हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च।
भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत् कृतं साधु यथा कृतज्ञे॥१४८

घृते हरीतकीं सम्यक् तापयित्वा भक्षयतस्तच्च घृतं पिबतो देहेऽति दृढं बलं स्थिरतरं भवेत्। यथा कृतज्ञे नरे सकृदेकवारं शोभनं कृतं चिरस्थायि भवेत्। उपेंद्रवज्रा।

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम्।
प्रणाशमायांति जराविकारा ग्रंथा विशाला इव दुर्गृहीताः१४९

आमलकस्वरसमाक्षिकशर्करोघृतानि नराणां हिताशनानां लिहतां जराविकाराः प्रणाशमायांति। यथा विशाला ग्रंथा दुःपठिताः प्रणाशं यांति।

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु।
निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमपिप्रणष्टम्॥१५०॥

धात्र्यादिकमासेवमानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टमप्यविप्रणष्टं भवति।

लौहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम्।
सामुद्रके बीजकसारकृप्ते लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः१५१

लोहचूर्णादिकं सामुद्गके संपुटे बीजसारमये वर्षमात्रं स्थापितं लिहन् बली बलसहितः कालकचो जीवति ।

विडंगभल्लातकनागराणि येऽश्नंति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
जरानदीं रोगतरंगिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरंति॥ १५२॥

विडंगादीनि ये पुरुषा मध्वाज्ययुतानि खादंति ते जरानदीं गदकल्लोलवतीं लावण्यवंतस्तरंति । निरामया जीवंतीत्यर्थः । उपजातयः ।

खदिरासनयूषभाविताया स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रम्॥ १५३

खदिरबीजसारयूषभावितां त्रिफलां घृतमधुयुतां नियमेन ये खादंति ते निरामया निश्चयेन भवंतीत्यत्र नास्ति संदेहः । औपच्छंदसिकम् ।

बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुकृतं त्रिफलां च ।
शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्तत एव॥ १५४

बीजसारस्य रसमंगुलिहार्यमतिखरं शर्करादिकं च शीलयन्नरो जराभावं सुष्ठागतमप्यपाकुरुते । स्वागताख्यं चेदं वृत्तमिति श्लेषलेशः । तल्लक्षणं च स्वागतारनुभगैर्गुरुकांतेति ।

पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।
मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् १५५

पुनर्नवस्य प्रत्यग्रसस्यं कर्षद्वयं पिष्टं मासार्द्धं मासद्वयं तत् त्रिगुणं षण्मासान् वर्षं वा देशपुरुषाद्यपेक्षया यः पयसा पिबेत् स पुरुषो जीर्णशरीरोऽपि पुनर्नवो भवेत् ।

मूर्वावृहत्यंशुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।
कालानुसार्यागुरुचंदनानां वदंति पौनर्नवमेव कल्पम्॥ १५६

मूर्वादीनां कल्पनां पुनर्नवासदृशीं कथयंति ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नंति सिताद्वितीयम् ।
तान् जिविताध्वानमभिप्रपन्नान्न विप्रलुंपंति विकारचौराः ॥१५७

शतावरीकल्कक्काथाभ्यां पक्कं घृतं शर्करासहितं ये खादंति तान् जीवितमार्गमपि प्रपन्नान् विकारचौरा न छिंदंति । जीविताध्वानमिति विकारचौरा इति समासरूपकं । तस्य हि लक्षणं । उपसर्जनोपमेयं कृत्वा समासमेतयोरुभयोः । यत्र प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तमिति ।

पीताश्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखांबुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥१५८

अश्वगंधाऽर्धमासं पयसा घृताद्यन्यतमेन वा पीता कृशस्य वपुषः पुष्टिं करोति । यथा बालस्य सस्यस्य शोभना वृष्टिः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुंचं समश्नतां शीतजलानुपानम् ।
पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवंत्यामरणाच्च दंताः ॥ १५९॥

अनुदिनं कृष्णतिलपलं शिशिरजलानुपानं भक्षयतां शरीरस्य पुष्टिर्महती स्यात् । मरणावधयश्च द्विजा दृढाः स्युः ।

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।
वृषः स्थिरः शांतविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेशः॥१६०

गोक्षुरकादीनां घृतमाक्षिकमिश्रं लिहन् वृषादिगुणान्वितो वर्षशतं कृष्णकचो जीवति । षडुपजातयः ।

सार्द्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि संक्षुद्य हरीतकीर्वा ।
येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणाममवाप्नुवंति ॥ १६१ ॥

कृष्णतिलैः सह धात्रीफलानि संक्षुद्य बिभीतकानि हरीतकीर्वा ये नरा भक्षयेयुस्ते शिखिन इव रमणीयं वयःपरिणामं प्राप्नुवंति । दर्शनीयो भवंतीत्यर्थः । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

शिलाजतुक्षौद्रविडंगसर्पिर्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।
आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंच रात्रेण यथा शशांकः ॥१६२॥

शिलाजत्वादिभक्षोऽर्द्धमासेन दुर्बलशरीरधातुरापूर्यते । इंदुरिवेत्युपमा ।

ये मासमेकं स्वरसं पिबंति दिने दिने भृंगरजःसमुत्थम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवंति ॥१६३॥

ये मार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत् पिबंति दुग्धभोजनाः संतस्ते बलवीर्ययुता वर्षशतं जीवितमश्नुवते ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।
भवंति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥१६४॥

वचां च मासं क्षीराद्यन्यतमेनोपयुंजाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावंतो ज्वलदुज्ज्वलाश्च स्युः मेधाविन इत्यस्मयेति इनिः । उपजातयः ।

मंडूकपर्णीमपि भक्षयंतो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।
जीवंति कालं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥१६५

मंडूकपर्णीं घृतेन पक्कां खादंतो मासमनन्नाशिनो महांतं कालं जीवंति प्रागल्भ्यादिगुणयुक्ताः । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

लांगलीत्रिफलालोहपलपंचाशतीकृतम् ।
मार्कवस्वरसे षष्ट्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥
छायाविशुष्कं गुटिकार्द्धमद्यात्पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।
भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मंडं पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥ १६७ ॥
सर्पिः स्निग्धं मासमेकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।
वर्ज्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं त्रेषणैवं योगमेवोपयुंज्यात् ॥१६८॥
भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्त्तः
प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तम्
तरुण इव समानां पंच जीवेच्छतानि ॥ १६९ ॥

लांगल्यादीनां पलपंचाशतभृंगस्वरसेन कृतं षष्ट्याऽधिकं गुटिकानां शतत्रयं छायाविशुष्कं ततो गुटिकाया अर्द्धं पूर्वमद्यात्। क्रमेण ताः समाः समस्ता अपि भुंजीत। ततो विरिक्तः क्रमेण मंडादीनद्यात्। उपजातिर्वृत्तं। मासमेकं सर्पिः स्निग्धमन्नं जितात्मा भुंजीत मासादनंतरं यथेष्टभोजनः स्यात्। सर्वदा तु यत्नेनाजीर्णं वर्ज्यं। एवमनेन प्रकारेण वर्षेण सर्वा गुटिका उपयुंज्यात्। कृतोपयोगो नीरोगो योऽप्यसाध्यरोगार्तो वृद्धोऽपि प्रकृष्टपुरुषकारवान् जायते। पुष्टविस्तीर्णशरीरः प्रशस्तनयनकर्णादिमांस्तरुण इव पंचवर्षशतानि जीवति।

गायत्रीशिखिशिंशिपासनशिवाविड्राक्षकारुष्करान्
पिष्ट्वाष्टादशसंगुणेंऽभसि धृतान् खंडैः सहायोमयैः।
पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेद्
अग्नौ चानुमृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥१७०॥
पूतस्यांशः क्षीरतोंशस्तथांशौ भार्गीन्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोंशाः।
अंशाश्चत्वारश्चेह हैयंगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहैः॥१७१।
विमलखंडसितामधुभिः पृथग्युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम्।
स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन्॥१७२
श्रीमान्निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः
केशैर्भृंगांगनीलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी।
वाङ्मेधाधीसमृद्धः सुपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगाद्
धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभम् ॥ १७३ ॥
अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशंत्यपि।
चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥

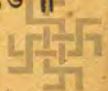

गायत्र्यादीन् पिष्ट्वाऽष्टादशगुणे जले लौहैः शकलैः सहभृतानायसे भाजने त्रीणि दिनानि दिनकरकरैराशोषयन् पाचयेत्। पश्चादतीक्ष्णे वन्हौ लोहशकलैः सहपादस्थितं तत् पचेत्। शार्दूलविक्रीडितं। पूतस्यास्य भागः क्षीरतोंऽशः। भृंगरजःक्काथादंशौ द्वौ। तथा वरायाश्चांशास्त्रयः । घृतादंशाश्चत्वारः। एतत्सर्वं मेलयित्वा कृष्णलोहे पचेत्। वैश्वदेवीवृत्तम्। उज्ज्वलखंडशर्करामाक्षिकैः पृथग्युतमयुक्तं वा घृतमेतदात्मेच्छया कृताहारपानविहारो नरः पलं पलमश्नन् श्रीमदादियुतो भवेत् । द्रुतविलंबितवृत्तम्। श्रीमान्निर्धूतपाप्मा भवेत्। तथा च वनमहिषतुल्यबलः। वाजिनोश्वस्य वेगेन समः। स्थिरांगो दृढशरीरः। तथा केशैर्भ्रमरकृष्णैरुपलक्षितो भवेत्। तथा मधुवत्सुरभिमुखः स्यात्। तथा बहुस्त्रीगमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात्। तथा वाङ्मेधादिभिः समृद्धः। तथा सुष्ठुपटुस्तीक्ष्णो हुतवहोऽग्निर्यस्य स तथाविधो मासमात्रोपयोगात्स्यात्। असावस्य घृतस्योपयोक्ता नरसिंहसदृशं शरीरमतिदार्ढ्ययोगात्तथा वन्हिशिखाप्तसुवर्णकांतिं धारयेदिति। स्रग्धरावृत्तं। नरसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तारं रोगा न स्पृशंत्येव। आसतां तावद्व्याधयः। यथा नारसिंहं रूपं चक्रोज्ज्वलभुजं भवेष्टुं दैत्या भीत्या स्प्रष्टुमशक्ता इत्युपमा ।

भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान् घृतेन यः खादति यंत्रितात्मा ।
विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५॥
मासोपयोगात् ससुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।
गृण्हाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतींद्रियः ॥ १७६ ॥

मार्कवपल्लवानेतेनैव सर्पिषा भृष्टान् योश्नाति यतः शुद्धकोष्टः सन् बीजकसारसिद्धक्षीरानुपस्तेनैवासनसारसिद्धेन दुग्धेन कृतभोजनार्थस्तद्वृत्तिरित्यर्थः स पुरुषो मासोपयोगात्सुखी नीरोगो वर्षशते द्वे जीवति। तथैकवारमपि कथितं गृण्हाति। कीदृक् सन्। अविलुप्तानि स्मृतींद्रियाणि यस्य स एवं।

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।
तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥

अनेनैव विधानेन यः पुरुषस्तैलमुपयोजयेत् स तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति । कृष्णकचश्च संपद्यते ।

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशंसान्यपि चापराणि प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७८

रसायनानि यानि शक्यानि फलयुक्तानि युगानुरूपाणि च तान्युक्तानि। अपराणि चाशक्यानि यानि महाफलान्यपि तानि न कथितानि । उपजातिः ।

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७९ ॥

रसायनस्य विधिभ्रंशादपायाद्यदि रोगा भवेयुस्ततो रसायनं विहाय तेषां यथायोगं सर्वमौषधं कार्यं ।

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेंद्रियम् ।
शांतं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

सत्यभाषिणं तथा क्रोधरहितं तथाऽध्यात्मप्रवणानि योगप्रगुणानींद्रियाणि यस्य तं तथा शमयुक्तं तथा सद्वृत्तिनिरतं स्थितमेवं भूतं नरं नित्यरसायनं जानीयात् ।

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥

एभिः सत्यवचनादिभिर्गुणैः संयुक्तः पुरुषो रसायनं सेवते यः स पुरुषो निवृत्तचित्तो दीर्घायुश्च सन्निह मोदतेऽन्यजन्मनि च ।

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्त्तिनः ।
बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चेष्टा शास्त्रानुसारिणी । पार्श्वासीनाश्च चित्तविदर्थेषु विषयेषु बुद्धिरस्खलितेत्येतत् परिपूर्णं रसायनमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने रसायन एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

समाप्तं रसायनतंत्रम्

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं वाजीकरणाध्यायं ब्रूते ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वाजीव येन समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं । तस्याध्यायः-क्षेत्रमायुः कामीयवद्योज्यं ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥
अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।

विषयी यः पुरुषः स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत् । पुंग्रहणं स्त्रीषंढादिनिवृत्त्यर्थं । अन्यथा यथा पंचकर्माणि ऋतुविधानादि च सामान्योक्तत्वात्स्त्र्यादीनामपि प्रसज्जति तथेदमपि विज्ञायते । तस्मात्तद्व्यवच्छेदार्थं पुंग्रहणं । सततग्रहणेनैतद् द्योतयति । यथा रसायनमुपयुक्तं चिरकालमनुवर्तते न तथा वाजीकरणमिति । अपि तु यस्मिन्नेवान्हि प्रयुज्यते तस्मिन्नेव कार्यकरणसमर्थं प्रायेण स्यादिति सततमनवरतं वाजीकरणमन्विच्छेदित्युक्तं । वाजीकरणेन कोऽर्थः स्यादित्याह । तुष्टिरित्यादि । तत्र वाजीकरणे तुष्ट्यादिसंश्रितं । अपत्यं किं भूतं । गुणवन्नतु दुरपत्यं कुलांगाररूपं । यतोऽपत्यसंतानकरमविच्छेदास्थितिकरं च । यच्च शीघ्रमेव संप्रहर्षणं वाजीकरणं ।

वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोंऽगनाः ॥ २ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

येन वाजीकरणेन तुरंग इवाप्रतिहतसमिर्थ्यस्तरुणीः संगच्छति । तथा येन योषितामतिवल्लभः स्यात् । तथा येनोपचयं प्राप्नोति तद्वाजीकरणमुच्यते । तद्धि शरीरस्योर्जस्करमतिशयेन । ननु वाजीकरणमुपायहेतुर्विषयाणामिहैव बंधनदर्शनात् । उक्तं च तंत्रांतरे । कोशकारो यथैवामूनुपाँदत्ते बंधवहानित्यादि । तस्मान्नार्थो वाजीकरणेनेत्याह ।

धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकांतनिर्मलम् ॥ ४ ॥

यतो धर्म्याद्दनुपेतं धर्म्यं ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे । तथा यशःस्यादिहेतुः। तथा लोकद्वय इहलोके परलोके च रसायनमिव रसायनं सदोपकारकत्वात् । तथा एकांतेन सर्वथा निर्मलं । यतो ब्रह्मचर्यं न तु ब्रह्मचर्यवत् । स्वदारादिषु पुत्राद्यर्थमेव निर्मलं । अतो हेतोस्तदनुमोदामहे । किं त्वाभ्युदयिकं मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेशः । द्विविधो हि मार्गो नैश्रेयसिक आभ्युदयिकश्च । तत्र नैश्रेयसिकं भार्गं समनुसृत्य ब्रह्मचर्योपदेशश्च कोशकारदृष्टांतश्च क्लेशनाशकश्च । आभ्युदयिकं च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्राह ।

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।
शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

स्तोकसत्त्वस्य पुंसः क्लेशैर्विषयोत्थैः पीडयमानस्य रागिणः कामिनः शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते । अनेन शास्त्रकृता अपरैश्च तंत्रकारैः ।

कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

कल्पस्य समर्थस्य तथा यौवनस्थस्य वाजीकरणं सततं कुर्वतस्तस्य सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवायो मैथुनं न निषिध्यते ।

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान्सानुवासनान् ।
घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥
योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।
ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥

अथ कृतमंगलस्य स्निग्धस्य तथा विशुद्धस्य तथा क्षीराद्याशिनो योगविद्वैद्यः प्राङ्निरूहान्सानुवासनान् घृतादिसंयुक्तान् कारयेत् । ततोनंतरं वाजीकरान् योगान् योजयेत् । किंभूतान् शुक्रादिप्रदान् ।

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

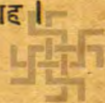
अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्युक्तोर्थिनां यथा तरुरनाश्रयणीयस्तथा तादृशो मानवो निरपत्य इति । एकवचनेनैव एकार्थस्य लब्धत्वादेकग्रहणं केवलार्थप्रतिपत्त्यर्थं । एकः केवलो माधवीलतादिरहितः ।

स्खलद्गमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
अपि लालाविलमुखं हृदयाल्हादकारकम् ॥ १० ॥
अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥

स्खलद्गमनादिकमपत्यं केन पदार्थेन दर्शनादिषु समानं । यदपत्यमेवंविधं तस्य केन तुल्यता स्यात् केनोपमीयते । किं पुनर्यद्यश आदिवर्द्धनात् तस्य केन तुल्यता भवेत् । अपत्यशब्दस्य पुंस्त्वमत्र चिंत्यं । तत्किल नितरां सुखप्रदमित्यर्थः ।

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शुद्धशरीरे पुरुषे यथाग्निबलं वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् । तानेवाह ।

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपर्ण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
वीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रास्नां त्रिकंटकम् ॥ १४ ॥
मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।
माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ।
वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।
मरिचस्य प्रकुंचेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ १९ ॥
त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद् द्विकुडवेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
तेनारोहति वाजीव कुलिंग इव हृष्यति ।

शरादीनां कंटकारीपर्यंतानां मूलानि तथा जीवकादीनि त्रिपलिकान् भागान् पृथङ् माषाणामाढकं चैतत्सर्वं जलद्रोणद्वये पाचयेत् । तेन रसेनाढकशेषेण घृताढकं विदार्यादिरसादीनां च पृथक्पृथगाढकं दत्त्वा क्षीराढकचतुष्टयं दत्त्वा पचेत् । वीरादीन् कल्कान्सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणान्निक्षिपेत् । तद्घृतं पक्वं पूतं पृथक्शर्करातुगयोश्चूर्णप्रस्थेन कणायाः पलचतुष्टयेन मरिचपलेन च योजयेत् । त्वगादिभिः श्लक्ष्णैः पृथगर्द्धपलोन्मितैः क्षौद्रस्य कुडवयुगलेन योजयेत् । ततो मिश्रितात् पलमात्रं प्रतिदिनं भक्ष-

येत् । मांसरसक्षीरभोजी सन् । तेनोपयुक्तेन तुरंग इवारोहति । चटक इव हृष्यति ।

विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥
पृथक् स्वगुप्ता मूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।
तुलार्द्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्द्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥
सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।

विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छूमूलाच्च चूर्णं पृथक् कुडवमात्रं माक्षिकस्य च कुडवः शर्करापलानि पंचाशत् । प्रत्यग्रघृतस्य पलानि षोडश । अतः संयोजितात् कर्षमात्रं स खादेद्यस्य भवने कांताशतमस्ति ।

सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान्साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥
माषान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोनुपः ।
जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत्स्त्रियः ॥ २४ ॥

गोधूमान्सकपिकच्छूफलान् दुग्धे साधितान् हिमान् माषान् वा घृतमधुयुतान् खादन् गृष्टिक्षीरमनुपिबेद्यः स सर्वां रात्रिमखिन्नो रामां रमयन् जयति ।

बस्तांडसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

छागलांडपक्के क्षीरे तिलानसकृद्भावितान्सशर्करान् यः खादेत् स कांताशतमपूर्व इव याति ।

चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

शृगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेनैव बहुशो भावितं मधुघृतयुक्तं लीढ्वा रामाशतं याति ।

कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लिह्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।

कृष्णामलकचूर्णं धात्रीस्वरसेन सुभावितं शर्कराक्षौद्रघृतैर्लीढ्वा योऽनु क्षीरं पिबेत् स पुरुषोऽशीतिवर्षोपि तरुण इव हृष्यति ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।

मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्षं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि । सोऽप्रणष्टवेगः पुरुषः स्यात् ।

कुलीरशृंग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ।

कर्कटशृंग्याः कल्कं क्षीरेणालोडय यः पिबेच्छर्करासर्पिःक्षीरान्नभुक् स रामासु वृषायते ।

यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
पिबेद्बाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।

क्षीरकाकोलीं क्षीरसिद्धां माक्षिकघृतयुतां यः खादेत् । बष्कयणीक्षीरमनु यः पिबेत् स शुक्रक्षयं न याति ।

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।

कपिकच्छ्वक्षुरकबीजचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन क्षीरेण पीत्वा नरो बालेय इवाचरति ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥

उच्चटायाः शतावर्याश्च चूर्णमप्येवमेव योजयेत् ।

चंद्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥

दध्नः सरं शशिधवलं शर्करावष्टिकौदनयुक्तं वस्त्रेण सुभावितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।
पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥

श्वदंष्ट्रादीन् क्षीरेण पीत्वा वृद्धोऽपि रामाशतं याति ।

यत्किंचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

यत्किंचिद्वस्तु मधुरादिगुणं चित्तहर्षजननं च तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ।

द्रव्यैरेवं विधैस्तस्माद्दर्पितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

तस्मादेवं प्रकारैर्द्रव्यैः कृतदर्पः शतं ललनानां यायात् । न केवलं वृष्यद्रव्यैर्दर्पितो यावदात्मवेगेन चोदीर्णः प्रेरितः । ननु वाजीकरणं मे युक्तमिति योषितं गच्छेत् । स्त्रीगुणैर्लावण्यकौमल्यादिभिः कृतप्रहर्षः सन् ।

सेव्याः सर्वेंद्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः ।
विषयातिशयाः पंच शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

तथा विषयातिशया मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः सेवनीयाः । किंभूताः । सर्वेंद्रियाणां सुखहेतवः । तथा धर्म एव कल्पवृक्षेंऽकुरा इवांकुराः । तथा पुष्पचापस्य पंचशिलीमुखा इति वाक्यरूपकं ।

इष्टा ह्येकैकशोप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
किंपुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

यस्मादेकैकशोऽपि व्यस्ता अप्यर्थाः शब्दादयः सेव्यमानाः परं हर्षप्रीत्युत्पादकाः । किमुत स्त्रियाः शरीरे । ये समुदायेन व्यवस्थिताः ।

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।
सर्वेंद्रियाकर्षणपाशभूता कांतानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
कलाविलासांगवयोविभूषाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य॥४०॥

यस्याः स्त्रिया नामापि हृदयोत्सवाय । यां स्त्रियमालोकयतामनाप्तपूर्वा तृप्तिः स्यात् । तथा याऽशेषाणां करणानामाकर्षणपाशः । तथा कांतस्य भर्तुरनुवर्तनं तदेव व्रतं तत्र या दीक्षिता । इंद्रवज्रावृत्तं । तथा कलादय एव विभूषा यस्याः सैवं । तथा शुचिरंतर्बहिश्च । लज्जान्विता । रहसि सुरते प्रौढा । तथा सौम्यवचना । तथा तुल्यः समो मनःशयो मनसिजो यस्याः सैवं या सा स्त्री वामलोचना । परमतिशयेन पुंसो वृषत्वाय कल्पते । उपजातिः ।

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्वैद्यतंत्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

तथा कामशास्त्रविहिता या सकला रतिचर्या तामगर्ह्यां देशादिवशादाचरेत् । तथा वैद्यकशास्त्राचारेऽविरुद्धां । स्वागतावृत्तम् ।

अभ्यंजनोद्वर्तनसेकगंधस्रक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गांधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्वभावा वशगा-वयस्याः ॥४२॥
दीर्घिका स्वभवनांतनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहंगा ।
नीलसानुगिरिकूटनितंबे काननानि पुरकंठगतानि ॥ ४३ ॥
दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः।
अंगसुखर्तुवशेन विभूषाचित्तसुखः सकलः परिवारः॥४४॥
तांबूलमच्छमदिरा कांता कांता निशा शशांकांका ।
यद्यच्च किंचिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

तथाऽभ्यंजनादि वाजीकरणमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । गीतादिकुशलास्तुल्यस्वभावा वशगाः सहायाः।तथा दीर्घिका क्रीडापुष्करिणी स्वगृहसमी-

पे कृता। पद्मरेणुमधुभ्यां मत्ता विहंगा यस्यां सैवं हरितसमभूभागं यत्पर्वतशृंगं तस्य नितंबस्तत्र च यानि काननानि तानि पुरसमीपभूतानि। उपजातिस्वागते वृत्ते। दृष्टिसुखकारिणी तथा नानाप्रकारा महीरुहजातिः। कलकलकंठकूजितं श्रवणसुखकार्यंगे सुखानुरोधेन ऋत्वनुरोधेन च भूषणम्। तथा सकलः परिवारो मनःसुखहेतुः। तथा तांबूलादिकं वाजीकरणं। न च केवलं तांबूलादिकमपि तु यद्यच्च किंचिच्चेतसः प्रियं तच्च वाजीकरणम्। दोधकमुद्गीतिरार्या।

मधुमुखमिव सोत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा॥४६।
देशे शरीरे च न काचिदर्तिरर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः।
वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयंति॥४७॥

तथा मार्द्वीकं सजलजं दयितावदनमिव परिवादिनी वीणा मधुरक्वणना वल्लभेव। पुष्पनिकररमणीया शय्या पल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव। पुष्पिताग्रेति वृत्तनामश्लेषः। देशइत्यादि। एते पदार्थाः कामस्य काममिच्छां पूरयंति। काममुत्पादयंतीत्यर्थः। पुष्पिताग्रेंद्रवज्रे वृत्ते।

अधुनाऽग्र्यसंग्रहमाह।

मुस्तापर्प्पटकं ज्वरे तृषि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवं
लाजाच्छर्दिषु बस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे।
पांडौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे श्लीहामये पिप्पली
संधाने कृमिजा विषे शुकतरुर्मेदोनिले गुग्गुलुः॥ ४८॥
घृषोस्रपित्ते कुटजोऽतिसारे भल्लातकोर्शःसु गरेषु हेम।
स्थलेषु तार्क्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम्॥४९।
अक्ष्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातास्ररोगे मथितं ग्रहिण्याम्।
कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च॥५०॥
उन्मादं घृतमनवं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राह्मी।
निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम्॥ ५१॥

मांसं कार्श्यं लशुनः प्रभंजनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।
गुडमंजर्याः खपुरो नस्यां स्कंधांसबाहुरुजम् ॥ ९२ ॥
नवनीतखंडमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हंत्युदरम् ।
नस्यं मूर्द्धविकारान् विद्रधिमच्चिरोत्थमस्रविस्रावः॥ ९३ ॥
नस्यं कवलंमुखजां नस्यांजनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्छां शीतांबुमारुतच्छायाः ॥ ९४ ॥
समशुक्तार्द्रकमात्रा मंदे वन्हौ श्रमे सुरा स्नानम् ।
दुःखसहत्वे स्थैर्ये व्यायामो गोक्षुरुर्हितः कृच्छ्रे ॥ ९५ ॥
कासे निदग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
वयसः स्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुर्व्रणे ॥ ९६ ॥
बस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ९७ ॥
इत्यग्र्यं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ९८ ॥

मुस्तापर्पटकं ज्वरे श्रेष्ठं रोगोपशमनहेतुः। एवं शेषेष्वपि योज्यं । संधान उरःसंधाने कृमिजा लाक्षा श्रेष्ठा। शुकतरुः शिरीषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। वृषादस्रे रक्तपित्तादिषु श्रेष्ठाः। उपजातिः । अक्ष्यामयादिषु त्रिफलादीनि सेव्यानि । इंद्रवज्रा । अनवं पुराणं सर्पिः कर्तृभूतमुन्मादं जयति । व्यपस्मृतिमपस्मारं ब्राह्मी जयति । एवं क्षीरादयो निद्रानाशादीन् जयंतीति योज्यं । गुडमंजरी काला शाल्मली तस्याः खपुरो निर्यासो नस्येन स्कंधादिजं रुजं हंति । नवनीतयुक्तं खंडमर्दितं । औष्ट्रं पयो मूत्रं च जठरं पराकरोति । औष्ट्रमिति चिंत्यं । उष्ट्राद्वुञि प्राप्ते केचित्तु तस्येदमिति विवक्षया अण्प्रत्ययः कार्य इत्याहुः । नस्यादयो मूर्द्धविकारान् जहतीति संबंधः । ननु वृद्धत्वं क्षीरघृते हत इत्यनुपपन्नं । तथा ह्येकरसाभ्यासो दौर्बल्यकरणमित्युक्तं । दौर्बल्यस्य करणं च कथं वृद्धत्वहत्स्यात् । ब्रूमः ।

त्सर्गत्वात्तस्य वचस अपवादरूपं त्विदं वचनं। तस्मात्क्षीरघृतादन्यत्रैकरसाभ्यासस्य दौर्बल्यकरणत्वं वेद्यं। प्रीतयस्तिस्रः। कासेत्यादि। आर्या। इत्युक्तेन प्रकारेण यच्छ्रेष्ठमौषधमुक्तं तद्रोगाणां शमाय शांत्यै अलं समर्थं। तच्चाग्र्ये देशादीनां बलेन यथास्वं कल्पनीयं। जघनचपलार्या। एतच्च यथास्वं चिकित्सितेषु कथितं। संक्षेपतया पुनः कथितं। शास्त्रं हि व्यासेन समासेन च विमतयो विरुंधते। तस्मात्पूर्वं व्यासेनोपदेशः। इदं तु समासेनेत्यवबुध्यस्व।

इत्यात्रेयादागमय्यार्थसूत्रं तत्सूक्तानां पेशलानामतृप्तः।
भेडादीनां संमतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः।५९।

आत्रेयाद्भगवतः पुनर्वसोरित्युक्तेन प्रकारेणार्थसूत्रमभिधेय तत्त्वं चागमय्यावबुध्याग्निवेशः संशयानो न तु शास्त्रावबोधाहंकृत इदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छ। किंभूतः। तस्यात्रेयस्य मुनेः सूक्तानि तानि सुभाषितानि युक्तियुक्तार्थप्रतिपादनात्तेषां सूक्तानां मधुराणामतृप्तः साकांक्षः। तथा च किंभूतः। भेडजातूकर्ण्यादीनां पुनर्वसुशिष्याणां संमतः। तथा भक्तिनम्रो न तु ज्ञानोद्धतः सन्स पप्रच्छ। शालिनीवृत्तं। किं पृष्टवानित्याह।

दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणः।
द्रव्योपस्थातृसंपन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः॥ ६०॥
क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे।
हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम्॥ ६१॥
किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोग्निवेशमुख्यस्य।
शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचख्यौ कात्स्न्र्यतस्तत्त्वम्॥ ६२॥

भगवन् पुनर्वसो केचिन्नरा आत्मवंतो हिताहारविहारा अपि रोगिणः प्रत्यक्षानुमानाद्यैरुपलभ्यंते। आत्मवंतोपीत्यपिशब्दादनात्मवंतोऽपि। कदाचिच्छेषपादत्रयविकलत्वेन रोगित्वं स्यान्नेत्याह। द्रव्योपस्थातृसंपन्ना वृद्धवैद्यमतानुगा इति। तथाऽऽमयाश्च प्राणाश्चामयप्राणाः। क्षीणा आमयप्राणा येषां त एवम्। केचिद्रोगाद्विमुच्यमानाः केचिच्च म्रियमाणा इत्यर्थः।

विपरीतास्तथापर इति। अनात्मवंतो द्रव्योपस्थातृविकला वृद्धवैद्यमताननुसारिणश्चैवं भावा दृश्यंते तस्मादनंतरोक्तात्कारणाद्धिताहितविभागस्य तंत्रोक्तं फलमनिश्चितमनैकांतिकम्। अनिश्चितफलत्वाच्च कारणाच्छास्त्रमायुर्वेदाख्यं किं शास्ति न किंचिच्छिक्षयतीति। अतश्चैतदारंभो निष्फलः काकदंतपरीक्षाशास्त्रवत्। इति विकल्पयतः शिष्यगणस्य जातूकर्ण्यभेडादेर्भगवान् पुनर्वसुस्तत्त्वं परमार्थं कात्स्न्येंन सामस्त्येन जगाद। किंभूतस्य शिष्यगणस्य अग्निवेशो मुख्यः प्रधानो यस्य तस्येति। किं तदुक्तवानित्याह।

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति।
विनापि क्रियया स्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया॥ ६३ ॥

चिकित्सा चतुष्पात् षोडशगुणयुक्ताऽचिकित्सा हिताहितविभागाऽपरामर्शेण यत्किंचन कारिता सा तुल्या भवितुं नार्हति। केषां क्रियां विना स्वास्थ्यमपि गच्छताम्। अपिशब्दो भिन्नक्रमः। स्वास्थ्यमपीत्यतोऽनंतरं द्रष्टव्यः। किंभूतया क्रियया षोडशांशया। तदयं भावः। षोडशभागया चिकित्सयाविना यत्र रोगोपशांतिः स्यात्, तत्रापि चिकित्सया क्षिप्रतरं तत्साधनम्। चिकित्साविशिष्टा। तथा चिकित्सासाध्यानां रोहिणिकादीनां चिकित्सामंतरेण शांतिर्नास्ति। तदेवमपि चिकित्सया तुल्याऽचिकित्सा न भवितुमर्हतीति।

आतंकपंकमग्नानां हस्तालंबो भिषग्जितम्।
जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात्॥ ६४ ॥

तस्मादातंक एव पंको दुरुत्तरत्वात्तस्मिन्मग्नानां तप्तानां भिषग्जितम्। तदुपदेशकशास्त्रमुपचारादेवमुक्तं तद्भिषग्जितं हस्तालंबो हस्तालंबतुल्यं म्रियमाणानां सर्वेषामेवासाध्यानामपि भेषजाज्जीवितं न च भवति।

नह्युपायमपेक्षंते सर्वे रोगा न चान्यथा।
उपायसाध्याः सिध्यंति नाहेतुर्हेतुमान् यतः॥ ६५ ॥

यस्मात्सर्वे रोगा असाध्या अप्युपायं चतुष्पादलक्षणं चिकित्सितं नापे-

क्षंते । असाध्यरोगाणां चिकित्सानिरपेक्षत्वात् । ये चोपायसाध्या रोगा रोहिण्यादयस्तेऽन्यथा चिकित्सामंतरेण नैव सिध्यंति यतो यो हेतुः स हेतुमात्र भवति । अपि तु निर्युक्तिक एवायं हेतुवादो यच्चिकित्साख्येन हेतुना विनैव रोगोपशांतिर्दृश्यत इति यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्तयापि चिकित्सया मृत्युर्भवति । तन्नैवं । नोपायेस्त्यनुपायता । यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्तयापि चिकित्सया मृत्युर्भवति । दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणो यावत्क्षीयमाणामयमाणा इत्यादि तदेवं न भवति । यथा त्वं वदसि । यस्मान्न उपायेऽनुपायतास्ति । यो हि यस्य यया युक्त्योपायः कथितः स न कदाचित्तस्यानुपायः । यथा घटस्य मृदंडचक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचिदनुपायो भवितुमर्हति । तस्माच्चतुष्पाच्चिकित्सासाध्यस्य रोगस्योपाय एव चिकित्सा नत्वनुपायः ।

अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचिक्रिया ।
न सिध्येद्दैववैगुण्यान्न त्विथं षोडशात्मिका ॥ ६६ ॥

धीमतः प्राज्ञस्य नरस्योपाययुक्तस्याऽपि दैवापराधादियं षोडशात्मिका क्रिया कदाचिन्न सिध्यति । तस्मादायुः परीक्ष्य साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सायां वैद्यः प्रवर्तते । तस्माद्दैववैगुण्ये विमलविपुलमत्या सम्यक् परिच्छेदाच्चिकित्साया रोगविषये प्रवृत्तायाः सिद्धिरेव स्यान्नासिद्धिः । यस्माद्यो यत्रोपायः स तत्रानुपायो न भवति । मुनिनाप्युक्तम् । साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः । कालेनारभते कर्म यत्तत्साधयते ध्रुवमिति । एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

कस्यासिद्धोग्नितोयादिस्वेदस्तंभादिकर्मणि ।
न प्रीणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेधुकम् ॥ ६७ ॥
कस्य माषात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।
विण्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६८ ॥
विषं कस्य जरां याति मंत्रतंत्रविवर्जितम् ।
कः प्राप्तः कल्पतां पथ्याद्दते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥

कस्य पुरुषस्य वन्हिः स्वेदकर्मणि स्तंभनकर्मणि च तोयं न सिद्धम् । आदिशब्दान्मूर्छापगमादौ शीतानिलादिः । अपि तु सर्वस्यैव सिद्धोऽन्वयव्यतिरेकात् । एवं यावद्रोहिणिकादिष्विति व्याख्येयं । एवं निश्चितफला चिकित्सेति स्थितम् ।

अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धांतनिश्चितम् ।
महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥

न केवलं पूर्वोक्ताद्धेतोश्चिकित्सातंत्रं सफलम् । यतश्चाकालमरणं सर्वसिद्धांतनिश्चितम् तदन्यथा चिकित्साशास्त्रमंतरेण परमेणापि यत्नेन कथं केन प्रकारेण निवार्यताम् न केनचिदित्यर्थः । न चाकालमृत्युरक्षैव प्रयोजनमस्य तंत्रस्येत्याह ।

चंदनाद्यपि दाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ।
शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लंघनबृंहणम् ॥ ७१ ॥

दाहादौ विषये चंदनादि चागमपूर्वकमेव लोके रूढं न त्वेवमेव तथा शास्त्रादेव चिकित्साख्यात्सकललोकप्रसिद्धज्वरे लंघनबृंहणं भक्तच्छेदक्षीरादिसिद्धिमुपगतं नान्यस्मात् ।

चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते ॥७२॥

तस्माच्चतुष्पादा ये गुणा आयुःकामीयोक्तास्तैः संपन्ने युक्ते तथा सुष्ठु निरूप्य देशकालादीन् योजिते चिकित्सिते व्याधिनिर्घातं प्रति विचिकित्सां संशयं मा कृथाः ।

एतद्धि मृत्युपाशानामकांडे छेदनं दृढम् ।
रोगोत्रासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥

यतश्चाकांडेऽकाले मृत्युपाशा ज्वरादयस्तेषामेतच्चिकित्साशास्त्रं दृढं सारं छेदनं । तथा समुत्पन्नेभ्योऽपि ज्वरादिभ्यस्त्रस्तानां शंकया भीतानां सूत्ररहितं रक्षासूत्रकं तत् कार्यकारणादित्यर्थः । तस्मादध्येतव्यं चिकित्साशास्त्रम् ।

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।
याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनास्थितम् ॥ ७४ ॥

तथैतच्चिकित्साशास्त्रं तत्सकललोकप्रसिद्धं साक्षात्स्वरूपेणामृतं मृत्युजये। तदपि लोकप्रसिद्धं जगतः सुरासुररूपस्यायासादुत्पन्नं क्षीरोदमथनकाले तेन वर्जितमिदममृतमपि दुर्भाजनस्थितं सद्यः शीघ्रमेव विषत्वं याति । तदेव दुर्भाजनं दर्शयति ।

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
त्यजेद्दूराद् भिषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

अज्ञातः शास्त्रसद्भावः परमार्थो यैस्तांस्तथाविधान् भिषक्पाशान् दूरतस्त्यजेत्। तथा शास्त्रमात्रपरायणान् शास्त्रपाठमात्रशरणान् । अत एव विषसामान्यतः शास्त्रपाठमात्रत्वेन निषिद्धं । तथा शास्त्रपरमार्थानवबोधाच्च विषत्वं । कानिव । वैवस्वतान् यमसंबंधिनः पाशान् यथेति तावदसंपूर्णान्सम्यग् भिषजः श्लाघमानो ब्रूते ।

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।
अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

सुवैद्यानां सच्चरितानामिह लोकेऽन्यत्र च सदैव भद्रं । किं विधानामागमेन ग्रंथतोऽर्थतः श्लाघितुं शीलं येषां तेषां। ईदृशा अप्यनभ्यस्तकर्माणो न श्लाघार्हाः स्युरित्याह । अभ्यस्तमसकृत्तैललेहादिपाकाद्यनुवासननिरूहादियोजनं च यैस्तेषां लोकद्वयेऽपि भद्रं सर्वसत्त्वानां पुत्रमित्रादिरूपेण भद्रमिव हितं सुखं चाभिलषंति इच्छंति ये तेषामपि भद्रं शस्तं।

अधुनाऽष्टांगहृदयाख्यस्य संग्रहात् पृथक् करणे प्रयोजनमाह ।

इति तंत्रगुणैर्युक्तं तंत्रदोषविवर्जितम् ।
चिकित्साशास्त्रमखिलं व्यापद्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥
विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।
महासागरगंभीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टांगवैद्यकमहोदधिमंथनेन योष्टांगसंग्रहमहामृतराशिराप्तः ।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तंत्रम् ७९

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन ॥ ८० ॥

तंत्र्यते धार्यते शरीरमनेनेति तंत्रं । तस्य गुणास्तंत्रगुणा यैस्तंत्रमलं क्रियते तंत्रयुक्त्यादयस्तैरेवं प्रकारैर्युक्तं । तथा चोक्तं संग्रहे । अलंकृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव कांचनं । षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव । तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च । प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनं । उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः । प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गो विपर्ययः । पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः । अतीतानागतापेक्षा स्वसंज्ञो ह्यसमुच्चयाः । निदर्शनं निर्वचनं नियोगोऽथ विकल्पनं । प्रत्युत्सारस्तथोद्धारसंभवस्तंत्रयुक्तय इति । तत्राधिकरणं नाम । यदधिकृत्य वर्तते शास्त्रं स्थानमध्यायप्रकरणं वाक्यं वा । तत्र शास्त्राधिकरणं । यदधिकृत्य शास्त्रं प्रवर्तते । यथा । अष्टावंगान्यधिकृत्य हृदयाख्यं सर्वशास्त्रं प्रवृत्तं । यथोक्तं कायबालेत्यादि । स्थानाधिकरणं यथा । अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यंते हि सर्वत इति । अध्यायोऽपि यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तदध्यायाधिकरणम् । यथा । अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति । प्रकरणं यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रकरणाधिकरणम् । यथा । दशमूलशिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुरित्यादियावदित्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिरा इत्यादि । एवं वाक्यमपि यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तद्वाक्याधिकरणं वेद्यं । योगो नाम योजना । उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा । यथा । अथातोंगविभागं शारीरं व्याख्यास्याम इत्युद्दिश्यांगानि विभजते । शिरोंतराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः । षडंगमित्यादि । युक्तिर्वा योगः । प्रतिज्ञाहेतुर्दृष्टांत उपनयो निगमनमिति पंचविधः । यथा । अग्निःशरीरस्थितेर्मूलमिति प्रतिज्ञा । अग्निपक्वाहारे सति तत् स्थितेरिति हेतुः । तत्राग्निर्हेतुराहारान्नह्यपक्वाद्रसादय इति वचनात् । यथा शाल्यंकुरस्य बीजमिति दृष्टांतः ।

उपनयो यथा। चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनत्वसाधनाय बहुधा दृष्टांतोपनयं कृतवांस्तंत्रकृत्। कस्यासिद्धेर्भिन्नोयादिरित्यादयः। तस्मात्सप्रयोजनमेव चिकित्साशास्त्रं प्रत्यक्षफलत्वादित्युपनयः। तस्मादारंभणीयमिति प्रमाणपदोपदर्शनमुखेन निगमनम्। यथोक्तम्। चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते। प्राकृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते। साध्यव्याधिचिकित्सायां संशयानुपपत्त्या प्रतिपादितया प्रमाणफलोपसंहारकरणम्। हेत्वर्थो नाम। यदन्यप्रस्तावोक्तमन्यत्रापि चोपपद्यते। यथा। तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत्। शिरा जालंधरा नाम तिस्रश्चाभ्यंतराश्रिता इत्यादि। तथा अवेध्याः संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा इत्यादि। तदेतेभ्यो विशेषवचनेभ्योऽनुमीयते शेषा वेध्या इत्यन्यथैतानि वचांसि निरर्थकानि स्युरिति। पदार्थो नाम पदेनार्थो गम्यते। यथा द्रव्यमिति पदं तस्यार्थो भूजलादिः। गुण इति पदं तस्यार्थो गुर्वादिः। प्रदेशो नाम, येषामर्थानामतिबहुत्वात्साकल्येनाभिधानस्याशक्यत्वात् स्तोकमुच्यते। यथोक्तं। इति द्रव्यैकदेशोयं यथास्थूलमुदाहृत इति। उद्देशो नाम। संक्षेपाभिधानम्। यथा वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासत इत्यादि। निर्देशो नाम तस्यैव विस्तारोक्तिः। यथोक्तं। तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोनिल इति। वाक्यशेषो नाम। यस्मिन्सूत्रे लाघविकेनार्थाद्गम्यमानमनुक्तपूरणार्थमध्याह्रियते। यथा। तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् भवंतीति वाक्यशेषः। आप्या जिह्वा रसक्लेदा इत्युत्तरत्र भवार्थे तद्धितश्रवणात्। प्रयोजनं नाम। यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते। यथा। आतंकपंकमग्नानां हस्तालंबो भिषग्जितमिति। अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमध्येयमित्यादि। उपदेशो नाम। आप्तवचनं। यथा। स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः। दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्ह्रियंत इत्यादि। अपदेशो नाम। यदाचार्यः किंचिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमुपदिशति। यथा। जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधादिति प्रतिज्ञाय हेतुमाह। नह्युपायमपेक्षंते सर्वे रोगाणामुपायापेक्षाभावात्। अतिदेशो नाम। यत् किंचिदेवार्थजातमुक्त्वाऽनुक्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाषायां स्थापयति। यथोक्तं। कर्णरोगप्रतिषेधे। महतः पंच-

मूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात्। तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्राद् ग्राह्यः स्नेहो रुजापहः।योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलादित्यादि।अर्थापत्तिर्नाम।यो‍ऽन्येनार्थेनोक्तेन ततोऽपरोप्यर्थो गदित इव ज्ञायते। यथा। नैवाद्यान्निशि नैवोष्णमित्युक्तं। ननूक्तं दिवा भुंजीतेति। एतच्चार्थापत्त्या गम्यते। कः पुनरर्थः। का चास्यापत्तिः। ब्रूमः। दध्यभ्यवहारोऽर्थस्तत्र तंत्रकृता नैवाद्यान्निशीति कालो निषिद्धो नतु दधिभक्षणं। ततो योयमनिषिद्धोऽर्थः स आपद्यते दिवा दधिभोजनार्थे रात्रिप्रतिषेधे दिनव्यतिरेकेण कालांतराभावात्। सर्वथा अनभ्यवहरणीयस्याहारप्रस्तावे प्रतिषेधानुपपत्तेः। एवमन्यत्रापि व्याख्येयं। निर्णयो नाम। यन्निवारितस्यार्थस्य प्रतिष्ठापनम्। यथा।दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिण इत्यादिना चिकित्साशास्त्रफलं प्रति संशयकरणे पश्चान्निर्णयार्थमुक्तं। यथा न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीत्यादि। प्रसंगो नाम। पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित्संबंधांतरेण पुनरभिधानं। यथोक्तं शिराव्यधविधौ। लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिरित्युक्त्वा पुनः शारीरे शुद्धार्त्तवप्रसंगेनोक्तं। शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः। गर्भः संपद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणाविति। न च पुनरुक्तता तस्य। यस्माच्छिराव्यधे शरीरप्रभवत्वमेव रक्तस्योक्तं। नतु क्रमो वर्णितः। शारीरे तु यथाऽनुपूर्व्या शरीरहेतुः स्यात्तद्विस्तारेणोक्तं। यथा। बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः। मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धत इति। एकांतो नाम। य एकमेव पक्षमव्यभिचारेण श्रयति नान्यं। ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः। रागद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागंतवो गदा इति। नैकांतो नाम। अन्यतरपक्षानवधारणात्। यथा। जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात्। एकांतेन। नह्युपायमपेक्षंते सर्वे रोगा इत्यादि। अपवर्गो नाम। साकल्येनोत्सृष्टस्य यत्पुनस्तदेकदेशापकर्षणं। यथा।शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रांताश्च ये गदाः।सम्यक्साध्या न सिद्ध्यंति ते च रक्तप्रकोपजाः। तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेच्छिरामित्युत्सर्गमभिधाय एकदेशेऽपवादं वक्ति नतु न षोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतासृजामित्यादि। विपर्ययो नाम। उपदिष्टविपर्ययेण लक्षणादिकरणं। यथोक्तं। वातानुलोम्यं दीप्तोग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतं। स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्

स्निग्धे रूक्षे विपर्यय इति । पूर्वपक्षो नाम । प्रतिज्ञातार्थसंदूषणं वाक्य । यथा हिताहितविभागं प्रतिचिख्यासुन्नाह । यथा । दृश्यंते भगवन् केचिदित्यारभ्य यावद् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितमित्यादि । विधानं नाम । यत्प्रकरणानुपूर्वं विधानमावेक्ष्यते । वृथैव परिमोचितं स्थलमिदं च मूढात्मना । अनुमतं नाम । उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च । नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलावित्यादि नाप्यनुमतं न विघातः कृतः । व्याख्यानं नाम । यन्मादृशेभ्यो विशिष्टतरबुद्धिगम्यं । यथा । सप्ताहात्कलली भवेत् । द्वितीये मासि कललात् घनः पेश्यथवार्बुदं । पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमादिति । नह्यत्र गर्भस्यावर्तमानाभावाः शक्या विज्ञातुं योगिदृष्टिं मुक्त्वा । संशयो नाम । साकांक्षत्वमनिश्चितवस्तुविज्ञानं । यथा । संशयप्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यत इत्यादि । अतीतापेक्षणं नाम । यदतिक्रांतमपेक्ष्य प्रस्तुतस्य साधनमुच्यते । यथोक्तं हृद्रोगचिकित्सिते । रास्नाजीवकेत्यादि यावन्महास्नेहैर्विपाचयेदिति । अत्र च न ज्ञायते कतमो महास्नेह इति । तदेतदतिक्रांतमपेक्ष्य प्रसाध्यते स्नेहविधियुक्तं । यथा । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महानित्यपेक्ष्य व्याख्यायते । तथैतदपि चिंतयेन्मनसि गूढबुध्या । स्वसंज्ञा नाम । या तंत्रकारैः स्वतंत्रसंव्यवहारार्थं प्रणीता सती परतंत्रेषु न व्यवहरति । यथा । शाखारक्तादयस्त्वक्चेति । ऊह्यं नाम । यदप्रतिबद्धं ग्रंथे स्वयं प्रज्ञया तर्कयित्वा योज्यं । यथोक्तं । त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः । युंज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकं । समुच्चयो नाम । यथा पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं च समुच्चिनोति । तथा त्रीण्युभयं तथैकमिति । क्रमेण सेवेत नरोन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध इति । निदर्शनं नाम । यन्निदर्शयितव्यं सूक्ष्ममप्यर्थं स्वधर्म्यसादृश्यात् स्पष्टीकरोत्यादर्श इव मुखबिंबं । यथोक्तम् । यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः । तथा द्रवीकृताद्देहाद्बस्तिर्निर्हरते मलानित्यादि । निर्वचनं नाम । निर्णयार्थं वचनं निरुक्तम् । यथोक्तं विषविधाने । मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः । जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञित इति विषस्य निर्वचनं जगद्विषदनाद्विषमिति । नियोगो नाम । यो यस्यानुष्ठेयः । यथा ।

उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि । विकल्पो नाम । विविधं कल्पनमिदं कार्य-मिदं वाऽकार्यम् । यथोक्तं मूर्वरूपदर्शने । ज्वरादौ हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा । प्रत्युत्सारो नाम । यत्रोपपत्तिं दर्शयंतः परस्परमतानि निवारयंति । तद्यथा । अस्थ्नां शतानि षष्ठानि त्रीणि दंतनखैः सह । धन्वंतरिस्तु त्रीण्याह संधीनां च शतद्वयम् । दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादात्रिनंदन इति । पूर्वमतात् षष्टिं प्रत्युत्सारयति । धन्वंतरेरपि मतं दशोत्तरं संधिशतद्वय-मिति पुनर्वसुः प्रत्युत्सारयति संधिसहस्रद्वयं साधयन् । उद्धारो नाम । शास्त्रारंभप्रत्याख्यानादिचोद्यस्य समाधानं । तद्यथा । दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणः । यावत् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चि-तमिति कृते चोद्ये । न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीति परि-हारः । संभवो नाम । उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुपदिष्टे । यथा । दुष्ट-रक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शम इत्युक्तं । प्रच्छन्नालांबुजलौकाजशृंगसि-राव्यधैर्यथासंभवं रक्तमपनीयते । यथोक्तम् । प्रच्छन्नैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः । हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैरिति । एवमन्यत्रा-पि संभवार्थो योज्यः । व्याख्या अपि तंत्रस्य गुणः । ताभिरपि तंत्रमलं क्रियते । ताश्च पंचदशप्रकाराः । तद्यथा । पिंडपदपदार्थाधिकरणप्रकरणार्थ-कृच्छ्रफलोच्चितकन्यासप्रयोजनानुलोमप्रतिलोमाऽतिसूत्रसमस्तव्याख्या । तत्र पिंडव्याख्या नाम । संक्षेपतग्र सूत्ररूपेणाध्यायादीनां व्याख्या । यथा । रूपें-द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु । अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमि-त्ततः । विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिह लक्षयेदित्यनेन सूत्रेण सकलरिष्टा-ध्यायसमास उक्तः । पदव्याख्या नाम । यत्पदानां छेदं कृत्वोच्चारणम् । यथा । अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति सप्तपदं सूत्रं पूर्वं व्याख्यातम् । पदार्थव्याख्या नाम । तेषामेव पदानां विवरणं । यथा । अथशब्द आनंतर्ये अधिकारे वा । अतः शब्दो हेतावित्यादि । अधिकरण-व्याख्या नाम । यद्वस्तु प्रकृतमारभ्य तदनुषंगेण व्याख्यानमारभ्यते । यथा । अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामइति प्रस्तुत्य ब्राह्मे मुहूर्तउत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुष इत्यादिना सैव दिनचर्या विवृत्य व्याख्यायते सविस्तरा । प्रकरणव्याख्या नाम । यस्मिन्नर्थे सूत्रे वा प्रकृतेऽप्रकृतं साध्यते

-यथा । त्रिलवणाद्ये चूर्णे गुणानुक्त्वाऽभयाख्ये एवमाह । समानं पूर्वेणेति । तत्र समानगुणता व्याख्याता । अर्थव्याख्या नाम । यत्र प्रकरणे सूत्रे वा स्वभावस्योपवर्णनं क्रियते । तद्यथा । प्रकृतिरुच्यते स्वभावः । स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः । तद्यथा । माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च। कृच्छ्रव्याख्या नाम। यत्र लेशत उक्तानामविस्पष्टानां प्रकरणे सूत्रे वा अर्थानां यत्नतः उद्भावनं क्रियते । तद्यथा । अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमामिति लेशतो ब्रुवाणः शास्त्रकारः सर्वेषु हेतुलिंगौषधादिषु मध्यमा प्रतिपदाश्रयणीयेति सूचयति । फलव्याख्या नाम । यत्र वस्तुनि बहुष्वनिश्चितार्थेष्वेकीयमतेषु प्रस्तुतेषु वस्तु सारभूतं स्वमतं स्वमर्थमुपनिक्षिप्यैकीयमतानि तस्मिन्नेव स्वमतेंतर्भावं नयति । यथा । निरूहमात्रापुटकादिष्वियत्तायां साध्यायां च निश्चितानि महर्षिभिर्बहूनि मतानि प्रशस्तानि । यथा । द्वादशप्रसृतो निरूहः कार्य इत्येके । मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथगित्याद्यन्ये । तदेतानि मतानि दोषौषधबलापेक्षया स्वमतेंतर्भाविंतानि प्रमाणानि च । यथोक्तं । दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् । अन्योन्यविरुद्धमपि सम्यङ्निरूढलिंगं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेदिति । उच्चितकव्याख्या नाम । यस्मिन्सूत्रे निदर्शनभूतान्युदाहरणानि तत्रांतः समाकृष्यार्थः शस्यते । यथा । पृथिव्यादिषु च महाभूतसंज्ञा स्थापिता । रसादिषु च धातुसंज्ञा निवेशिता । रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातव इति पुनरुच्यते । परस्परोपसंस्तंभाद्धातु स्नेहपरंपरेति । अत्र किंधातोर्ग्रहणेन भूतान्यपि धातुशब्दवाच्यानि भवंतीति । न्यासव्याख्या नाम । यस्मिन्नधिकारे वर्तमाने तेनाधिकरणार्थेन सहितं संबंधमभिवीक्ष्यास्यार्थो विनिक्षिप्यते । यथा । दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोपि रोगिण इति । हिताहितविभागस्य फलं प्रतिसंशयमभिवीक्ष्य न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीत्यादिना उत्तरं दत्त्वा तेनैव प्रसंगेनान्योऽर्थो निक्षिप्यते । यथा । एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितं । याति हालाहलत्वं तु सद्यो दुर्भाजनस्थितमिति । एवमन्येषामप्यर्थानां संबंधमवधार्य व्याख्याऽर्थार्हा कल्पनीया । प्रयोजनव्याख्या नाम । यत्सूत्रमभिधीयमानं स्वार्थस्य निष्पत्तौ निमित्तभावमुपैति । यथा । उक्तांगविभागेऽनेकधा

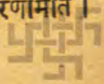

शिराविस्तरः न च तेन शिराविस्तरेणोक्तेन किंचिदिहोपकारो दृश्यते । यदि प्रकरणावसरे प्रयोजनमिदं ब्रूयादित्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिराः । एतदर्थं शिराविवरणं प्रवृत्तं । कश्चिदयं वैद्यो वेध्यावेध्यविभागं शिराणां जानीयादिति । आनुलोम्यं नाम । येन * * * * * * तत्र प्रधानस्य कल्पना । प्रधानेन वा कल्पना प्रधानकल्पना । प्रधानस्य कल्पना यथा । सर्पिः स्नेहनं क्षीरं जीवनं मधुसंधानकृदित्यत्र मध्ये प्रकृष्टगुणत्वात्सर्पिःक्षीरे स्नेहनजीवने कल्प्येते । न तु तैलतोयादिष्वपि स्नेहनजीवनत्वं नास्तीति।माक्षीकं च संधाने प्रधानत्वात्संधानकृदित्युक्तं न तु सित्थकमधुयष्टिकादिष्वपि संधानकृत्त्वं नास्तीति। प्रधानेन तु कल्पना यथा । क्षीरदधितक्रमस्तुनवनीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादिवर्गः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्तं । क्षीरप्राधान्यात् । प्रधानेन कल्पना व्यपदेश इत्येकोर्थः । गुणकल्पना नाम । येन धर्मेणोपेतोऽर्थः प्रयुज्यमानः समर्थो भवति । तेन धर्मेण युक्तस्य तस्यासावगुणोऽपि गुर्वादिष्वपाठाद्गुण इति कल्प्यते । यथोक्तं । भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयं । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमित्यादि दक्षत्वादिगुणनिर्देशः सर्वथा प्रशंसागुण इति गम्यते । लेशकल्पना नाम । अनुपदिष्टस्य विधेः कंठपाठेन यत्किंचित्सूत्रावयवांतरमाश्रित्यार्थः कल्प्यते । यथा । नात्र शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किंचिल्लक्षणं प्रणीतं । तत्तु लेशतोऽनुमीयते । कथमिति । यदा हि कालनियतमायुःक्षयं प्राप्तं भवति तदारिष्टमुत्पद्यते । न विषमापरिहारेण म्रियमाणे नरे । उक्तं हि । भिषक् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये । वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिन इति । अत्र विकृतिविज्ञानीये गुरुमित्रद्विषश्चेति योऽयं च शब्दोऽस्माच्छ्लोकात् पूर्वकाणि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति । समवर्ती हि कालो मृत्युरिष्ट इतरस्त्वसमवर्ती । अत एवाचष्टे तंत्रांतरे । कालमृत्योरेव रिष्टानि नाकालमृत्योरिति स्वाभिप्रायप्रकाशनार्थं तंत्रकारः संकटेनोदाहरणं दत्तवान् । यथा । सम एव बाह्यमानः स्वप्रमाणक्षये भंगपूर्वरूपाण्याप्नोति । यथा नियतायुषः स्वप्रमाणक्षयेरिष्टसंभवः । यथा च स एवातिभाराक्रांतत्वाद्विषमपथाश्रितत्वादकालेऽपि क्षयमाप्नोति तथा

अनियतायुषो रिष्टोत्पत्तिमंतरेण मृत्युः। यदि पुनरनियतायुषोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्पेत तदा वार्षिके षाण्मासिके चाऽरिष्टे समुत्पन्ने शुभहेतुयोगान्न मृत्युः स्यात्। अनियतायुषो हि सम्यगुपचाराज्जीवितानुवृत्तिः। विषमहेत्वपरिहारान्मृत्युः। अतएवानियतायुषमधिकृत्य रसायनान्युपदिष्टानि। तद्योगादयं बहून्यपि वर्षाणि जीवेत्। नियतायुषस्तु कालमृत्युवर्षशतात् परेण जीवितं न निर्दिष्टं। यथोक्तं शारीरे। मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात्। तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणामिति। तस्मादविशेषोक्तावपि नियतायुष एवारिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति निश्चितं। तथा च ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञायां षड्ऋतुविशेषे प्रतिपत्तिर्भवति। न तु ऋतुस्तु द्वादशनिशा अस्य ऋतोरिति। विकल्पना नाम। यथा सर्वविद्यानुगतार्थे निर्देशे शास्त्रकारस्य सर्वविद्यास्थानानुप्रवेश इह शास्त्रे हित इति वचनाद् विनापीष्यते। तत्र आर्द्रसंतानतात्याग इत्यादिना वाक्येन बुद्धिवचनविषयेऽध्यात्मविद्यासंग्रह इङ्ग्यते। अर्चयेद्देवगोविप्रेत्यादिना धर्मशास्त्रोपदेशसंग्रहः। तथा जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञित इत्यादिना पदव्युत्पादनान्निरुक्तकरणाच्च शब्दविद्याया निरुक्तेश्चोपसंग्रहः। साधकेऽहनि सूतिका गृहं प्रवेशयेत्। तथा। भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वार्द्रापितृनैर्ऋत इति ज्योतिः शास्त्रोपरोधः। विचित्रभूषितशास्त्रस्योत्प्रेक्षणीयं। भक्ष्यकल्पना नाम। एतत्तदमृतं साक्षादित्यादि। आज्ञाकल्पना नाम। यस्यानुष्ठाने हेतुः सम्यगवगंतुं न शक्यः। केवलमाप्तवचनं प्रमाणीकृत्यानुष्ठीयते। यथा। न छिंद्यात्तृणम्। न भुवं लिखेदिति। नह्यत्र हेतुर्वक्तुं शक्यते एतदनुष्ठेयमिति। इयं सप्तविधा कल्पना विंशत्याश्रयः भवति। यथा। आदिलोपः। मध्यलोपः। उभयपदलोपः। आदिमध्यांतलोपः। वर्णोपजननं। ऋषिक्लिष्टं। तंत्रशीलं। तंत्रसंज्ञा। प्राकृतम्। समानतंत्रप्रत्ययः। परतंत्रप्रत्ययः। हेतुहेतुकधर्मः। कार्यकारणधर्मः। आद्यंतविपर्ययः। शब्दांतरं। प्रत्ययः। उपनयः। संभवः। तत्रादिलोपो यथा। बृंहणः प्रीणनोवृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रस इत्यत्र मांसशब्दलोपेन। तथा च। धारणोदीरणनिशेत्यादौ धारणं वेगधारणमुदीरणं वेगोदीरणमिति।

मध्यलोपो यथा । द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यत्र द्रव-
द्रव्यस्वरूपविज्ञानीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीय इत्युक्तः । अनंतरमत्रस्वरूपवि-
ज्ञानीय इत्यत्र स्वरूपशब्दश्रवणात् । अंतलोपो नाम । यथा कफं
पुनर्गौर्यैः स्निग्धाः स्थिराः शीता वहंते इत्यत्रास्रशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः ।
पूर्वत्रास्रशब्दस्य प्रकृतत्वात् । यथोक्तम् । तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः
पूर्णरिक्ताः क्षणात् शिराः । प्रस्यंदिन्यश्च वातास्रमिति । एवमि-
हापि कफास्रं वहंत इत्यनुमेयं । तुल्यजातीयत्वात् । उभयपदलोपो
यथा । आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेदिति वचनं मध्ये विदा-
हादम्लतां ततः । पित्तमामाशयात्कुर्याच्चियवमानं च्युतं पुनरेतेनाग्नि-
नाशोषितं पक्कं पिंडितं कटुमरुतमिति । आदिशब्दश्रवणान्मध्यांतश-
ब्दावत्र लुप्तानिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ । आदिमध्यांतलोपो यथा । अन्नं कालेभ्य-
वहृतमादौ कोष्टं प्राणानिलाहृतं । मध्येऽते च द्रवैरित्यादि । व-
र्णोपजननं नाम । यत्रानुक्तो ग्रंथे वर्ण आचार्येण पश्चाद् व्याख्याका-
ल उपजन्यार्थोऽभिधीयते । तत्र खात्खानि देहेस्मिन् श्रोत्रंशब्दो विवि-
क्तता । तथा । वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासांवन्हेर्दृग्रूपपक्तयो भवंतीति वर्ण-
त्रयमुपजन्यव्याख्या करणीया। आप्या जिव्हा रसक्लेदा घ्राणगंधास्थिपार्थिव-
मिति । द्वयोर्भूतयोर्भवार्थे तद्धितप्रत्ययश्रवणात् । वाक्यशेषोप्ययमेवं
प्राय एव । ऋषिक्लिष्टं नाम । यदृषी ऋषिपुत्रोवाऽसमाहितचि-
त्ततयाऽशक्तया वा किंचित्पदजातमभ्रष्टमुच्चारितम् तथैव तल्लोके प्रयुज्यते।
यथा रोम लोमेत्यादि । तंत्रशीलं नाम । या तंत्रकाराणां प्रकृतिःस्वभावइत्य-
र्थः । यथा । किंचिच्छिष्यानुग्रहार्थं विस्तीर्णं संक्षिपंति। तथा अस्थ्नां शतानि
षष्ठानि त्रीणि दंतनखैः सहेति। नतान्यंगुलिहस्तपाणिबंधादिविभागेन विस्त-
रितानि किंचिद्विस्तारयंति। यथा। तत्रैवांगविभागे शिरा विस्तारिताः । इत्य-
वेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिरा इति वचनादिति । तंत्रसंज्ञा नाम ।
यत्कस्मिंश्चिदर्थे मध्ये व्याख्यायमाने स्वतंत्रसिद्धोदाहरणं तत्प्रमाणार्थमुच्य-
ते । यथा । नवज्वरे कषाया अपक्केषु दोषेषु वर्जनीया उक्ताः । ततः पक्केषु
दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते । कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनोऽथवेति ।
विशेषवचनात्तत्र स्वरसादेः पंचविधस्य कषायस्य प्रतिषेधः प्रसक्तः ।

नतः स्वतंत्रसंज्ञाया विशेषः प्रतिषिध्यते । तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफ इत्यादि । तस्मात्स्वतंत्रसंज्ञया तिक्तकटुकषायौ निषिद्धौ पंचविधया स्वरसादिकल्पनया । प्राकृतं नाम । ऊषकस्तुत्थकं हिंगुकासीसद्वयसैंधवमित्यौषधाधिकारात्सैंधवं लवणम् । नत्वश्वादिकम् । समानतंत्रप्रत्ययो नाम । यत्साध्यस्य कस्यचिदर्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वतंत्राप्रत्यये समानेभ्यस्तंत्रेभ्यः प्रत्यय इति । उदाहरणं यथा । नीचलोमनखश्मश्रुरित्याचारेषूक्तम् । इयद्भिरियद्भिर्दिनैः केशनखश्मश्रूण्यवतार्य नीचलोम्नादीना भवितव्यमिति नोक्तम् । ततो व्याख्याकाराः क्षारपाणिप्रसिद्धा दशरात्रेण केशादीनां संहरणमिति निश्चिन्वंति । मुनिस्त्ववादीत् । त्रिःपक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहरेदिति । परतंत्रप्रत्ययो नाम । यस्यार्थस्य प्रसिद्धितो न स्वकीयमुदाहरणं शक्यमभिधातुं नान्येभ्यो भिषक्तंत्रेभ्यः । तत्रस्तस्मिन् द्वये परतंत्रादुदाहरणं कल्प्यते । यथा । कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः । सम्यक्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणमित्युक्तम् । योगस्य च लक्षणं प्रोक्तं तंत्रे । अन्यत्र वा विश्वकृतंत्रे । तत्र बौद्धतंत्रप्रत्ययेन निश्चीयते । स्वहेतुभ्यः शीतोष्णादिलक्षणेन कालस्योत्पत्तिरेव योग इति । हेतुहेतुकधर्मो नाम । यो हेतुहेतुकेन धर्मो ज्ञायते । यथा । पित्तातिसारिणः पित्तलातिसेवनात्पित्तमुद्रिक्तं रक्तातिसाराय न चिरादस्य भविष्यतीत्यनुमीयते । समर्थस्य हेतोः स्वकार्यस्याव्यभिचारात् । कार्यकारणधर्मो नाम । यत्र कार्यसंज्ञया कारणं निर्दिश्यते । कारणसंज्ञया वा कार्यं तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणं निर्दिश्यते । यथा । दोषा अपि रोगशब्दं लभंते । तत्र दोषाः कारणम् । सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मला इति वचनात् । स चेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्यमानः । कारणे दोषे कार्यं रोग उपचरितो भवति । एवं कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते । आद्यंतविपर्ययो नाम । यथा । अन्नस्वरूपविज्ञानंप्राप्तमुज्झित्वा पानमेव प्रथममुक्तं द्रवद्रव्यविज्ञानं कुर्वता तोयादीनां पंचानां वर्गाणामल्पवक्तव्यत्वात्समुद्रोपमतया शास्त्रस्यानुपूर्वसुखावगाहनार्थं पूर्वं ह्यल्पं सुखेनावगाह्यते पश्चात्प्रभूतमितिन्यायात् । शब्दान्यत्वं नाम । यदर्थं पर्यायशब्दं वर्णयंति शास्त्रकृतः । यथा । रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः । यक्ष्मातंकगदाबाधाः

शब्दाः पर्यायवाचिन इत्यादि। प्रत्ययधर्मो नाम। यो नच हेतुर्हेतुधर्मोपपत्तिमात्रेण च केनचिद्धेतुत्वेन व्यपदिश्यते। यथा। देवदानवगंधर्वाद्युन्मादापस्मारादिविचित्रग्रहविकारा उक्ताः। यथोक्तम्। फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम्। यावदनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतमित्यादि। नचैते परमार्थतो हेतवः। किं तर्हि प्रज्ञापराधः। तथा चोक्तम्। हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा। प्रज्ञापराधः सुतरामिति। उपनयो नाम। सूत्रहेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत्प्रकरणमुपनीयते। यथा। मात्राशीतीये। आहारमात्रालक्षणप्रस्तावे। अतिमात्रभोजननिमित्ताया विषूचिकायाश्चिकित्सा उपनीता। मात्रायां हि विभज्यमानायामवश्यमूनातिमात्रेऽपि विभजनीये तदपेक्षया मात्रायाः सम्यक् प्रतिपादनसौकर्यात् तत्प्रस्तावेन च विषूचिकायाश्चिकित्सा। संभवो नाम। यत्सूत्रं प्रकरणं वा विधीयमानमर्थस्य व्यापकत्वात्सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते। यथा। कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान्। अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रितेति। एतान्यष्टावंगानि सकलेन शास्त्रेणोपदिश्यंत इत्याचार्यः प्रतिजानीते। भंग्यविभवकल्पनायाश्चास्यायं विशेषः। अयं व्याख्याया विभवो भवति। सतु विनैव व्याख्यायाः पठ्यमान एवेति। सप्तदशताच्छील्यादीत्युक्तम्। तद्यथा। ताच्छील्यमवयवो विकारः सामीप्यं भूयस्त्वं प्रकारो गुणिगुणविभवः संसक्तता तद्धर्मता स्थानम् तादर्थ्यम् साफल्यमकर्मचेष्टानिमित्ततासाहचर्यं मूलसंज्ञा तात्स्थ्यमिति। तत्र ताच्छील्यं नाम। यत्केनचिदेव धर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताच्छील्यमुच्यते। यथा। सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनम्। स्तंभनाक्षेपणं स्वापं संध्याकुंचनकंपनम्। कुपितोऽनिलः करोतीत्यंत। न चांगानि स्वपंति। किं तर्हि देवदत्तः स्वपिति तद्धर्मसादृश्यादंगानि स्वापशब्देनोच्यंते। तद्यथा। पुरुषः सुप्तो न किंचिद्वेदयते। न चेतयते। तथांगमपि यत्किंचिन्न वेदयते। नखतोदादि। तत्सुप्तमिव सुप्तमित्युच्यते। अवयवो नाम। यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणेऽनुक्तोऽन्योऽपि तज्जातीयकोऽर्थो लभ्यते। यथा। लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति। स्वास्थ्यं क्षुत्तृड्रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते। इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन लंघनेन दोषक्षपणेन लाघवे सति स्वास्थ्याद्युत्पत्तिः। तत्प्रतिपक्षेण त्वलंघनेन

दोषक्षपणेन जाते सत्यस्वास्थ्यादयोऽनुक्ता अपि लभ्यंते । विकारो नाम । विपरीतक्रिया । यथा विकारसंज्ञया प्रकृतिरपि लभ्यते । प्रकृतिसंज्ञया च विकारः । तत्र विकारसंज्ञायां च प्रकृतिर्यथा । पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् । शाकमधिकृत्योक्तं । अत्र प्रकृतिः पाठाशूकादीनां पत्रादीनि । तानि हि पाकेन विक्रियमाणानि चावस्थांतरं प्रतिपद्यमानानि शाकसंज्ञां लभ्यंते । तदयं शास्त्रप्रकारस्तेषां विकारस्तेषां विकारसंज्ञा यव्यादिमंडादिसंज्ञया यवप्रदिकं चोक्तवान् ।* * भूयस्त्वं नाम । यदेकस्मिन् वर्तमानमाधिक्येन कचिल्लभ्यते । यथा तंत्रे । अम्लो भक्तं रोचयतीत्युक्तं । न च मधुरादिरपि न रोचयतीति । कस्यचिच्चाम्लविद्वेषिणोऽम्लो रसो भक्तविद्वेषमेव कुर्यात् । तत्र भूयस्त्वमाश्रित्येदमुक्तं । अम्लो रोचयति । कदाचित्कस्यचिद्वा नासौ रोचयेत्र तावंतातन्नरोचनं । प्रकारो नाम । यो यस्य समानधर्मा स तस्य प्रकारः । यथा । कंठमेरंडनालेन स्पृशन्वमेदियुक्तं । न च तत्प्रकाराणां सुवर्चलाशतपुष्पादिनालानां न ग्रहणं । गुणिगुणविभ्रमो नामशब्देनोक्तानि । यस्मादाह । पार्थिवाः पार्थिवानेवेति । नहि पार्थिवा गुणाः संति केचिद्ये पठ्येरन् । गुणश्च गुणिवद्यथा । मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुष इति । अत्रायुर्गुणोपेतममितत्वम् । नायुषः परिमाणगुण आयुर्गुणेनैव शक्यः । संसक्तता नाम । यदेकस्य बहुभिः संबंधः । यथा । विद्यमानेष्वपि त्वन्येषु संबंधेषु तस्यैव व्यपदेशः क्रियते । यथा । मधुरस्कंधनिर्देशेन माक्षिकादयो गुणिताः । कषायादिरसोपेता अपि मधुरप्रायत्वान्मधुरसंसक्ततया । तद्धर्मता नाम । येन तथा भूतं सत्तद्धर्मतामासाद्य दर्शनात्तामेवाख्यां लभते । यथा । विवर्जयेद्भिषक् पाशान् पाशान्वैवस्वतानिवेति । मारणधर्मो हि वैवस्वतपाशेन समानो दृष्ट इत्यतस्तेऽपि तथैवोक्ताः । स्थानं नाम । यत्र स्थानिना स्थानं स्थानेन वा स्थानी व्यपदिश्यते । तत्र स्थानिना स्थानं यथा । कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तो न च श्रोत्रेंद्रियस्यास्ति नादः । किं तर्हि तदधिष्ठानस्य कर्णस्य । तस्मादयं श्रोत्रेण स्थानिना कर्णमधिष्ठानमुक्तवान् । स्थानेन स्थानी यथा । जिव्हा रसं गृण्हाति तत्र न जिव्हा रसं गृण्हाति । किं तर्हि रसना । तादर्थ्यं नाम । यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्त्तते । यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते । यथा । मदनमधुकाला

भित्यादीनि छर्दनप्रयोजनानीत्यर्थः । साहचर्यं नाम। यो येन नित्यं संबंध उपलभ्यते । स तस्मात्संबंधात्तमेव संबंधिशब्दं लभते । यथा । मथ्यमानाद् धूमं दृष्ट्वा ज्वलद्वासुरं वन्हिद्रव्यमवश्यमभ्युत्थितो वन्हिरित्येव । कर्म नाम। यत्र कर्मकर्मेति चोपचर्यते । यथोच्यते । मुनयः प्रशमं जग्मुः । नचाग्रामस्थानीयः कश्चित्प्रशमोस्ति। किं तर्हींद्रियाणां विषयेभ्यः केवलं शक्तिर्नियमः प्रशमः। अथ च गतिः कर्मविषयेभ्यस्त्विंद्रियाणां क्रियानिवृत्तिः। तदेव च कर्मेत्युक्तं । गुणनिमित्तं कर्म । यत्कस्य विभूतिः प्रशंसादिकी ख्याप्यते । धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयपरायणम् । अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकांतनिर्मलमिति ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाविभूतिः ख्याप्यते । ब्रह्मचर्यस्य हीमे गुणा न ब्रह्मचर्यमेति । चेष्टानिमित्तं नाम । यस्मिन्नाम मात्रं कस्यचित् क्रियया भवति भावस्य । नात्र प्रस्यंदक्रियेष्टा । यथा । दीपवदस्य ज्ञानं ज्वलतीत्युच्यते । न च ज्ञानस्य प्रदीपस्येवार्चींषि संति । ऊर्ध्वगामीनि दीपवद्वा सन्निकृष्टानि द्रव्यांतराणि दहंति । रूपं वा स्पर्शो वा तैलादिकोपादानं । किंतु प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति प्रशंसाकर्मणि क्रोधभयशोकलोभहर्षेर्ष्यामोहादिभिरुपहतं विज्ञानं मलोपहतदर्पणवदप्रकाशवृत्तिर्भवेत् । मूलसंज्ञा नाम । या लोकेऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धा तंत्रे चास्मिन्निवेशिता । यथा । निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति रूपं च लोके नीलपीतलोहितादिप्रसिद्धं स्वशास्त्रे संज्ञयानुरूपं लिंगलक्षणमिति । तात्स्थ्यं नाम । यदन्यस्यैवार्थस्य तत्स्थत्वादन्यस्यैव कल्प्यते । तद्यथा बस्तिमेहनयोः शूलमिति । तत्र पुंसंस्थेन कारणेन बस्तिमेहनयोरिति कल्प्यते । चैतन्याभावे बस्तिमेहनयोः सतोरपि शूलाभावात्तत्प्रदेशस्थितत्वात्तयोरित्युपचर्यते । तथा तंत्रदोषैः पंचदशभिरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितम् । अप्रसिद्धशब्दं । दुःप्रणीतम् । असंगतार्थं । असुखारोहि । विरुद्धम् । अतिविस्तृतं । अतिसंक्षिप्तं । अप्रयोजनम् । भिन्नक्रमं । संदिग्धं । पुनरुक्तं । किंप्रमाणकं । असमाप्तार्थं । अपार्थकं । व्याहतं । तत्राप्रसिद्धं नाम । यल्लोके नातीव प्रसिद्धं । यथा । उदक्यागमनलक्षणमसुखानामिति । यथा वाऽऽधारस्यासिपाणिधारेष्वकुशलयोगता इति । अस्यार्थः । अकुनाम वृक्षः । तस्य शलमिति । दुःप्रणीतम् । सूत्रभाष्यप्रयोजनरहितम् । असंगतार्थम् । यत्सूत्रेणा-

संबद्धम् । असुखारोहि पदम् । यत्पदसन्निवेशस्य विषमतया दुःखेनोच्चार्यते । चर्करीतादिप्रायम् । यथा । धातैर्थैरिमदमिति । विरुद्धं नाम । यद् दृष्टांतसिद्धांतसमयैर्विरुद्धम् । यथा । कश्चिद्वदेन्नित्यः पुरुषोऽकृतकत्वादिति हेतुः । घट इति दृष्टांतविरुद्धम् तथा मधुराम्ललवणाः कफं शमयंति । कटुतिक्तकषाया वातं जयंतीति वैद्यकसिद्धांतविरुद्धमेतत् । समयविरुद्धं नाम यथा यः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्तं व्युत्क्रम्यागच्छति । यथा । न लोष्टं विमृद्नीयात् न तृणं छिंद्यादिति । एतत् तत्त्वदर्शिभिरुक्तत्वाल्लोष्टमर्दनादि न क्रियते । न तु हेतुरत्रास्ति । अतिविस्तृतं नाम । यथा मधुरादिस्कंधं ब्रुवन् यावंति मधुराणि जगति संति मधुरप्रायाणि मधुरप्रभवानि तान्यशेषाणि यद्यभिदधाति तदाऽतिविस्तृतत्वं स्यात् । अतिसंक्षिप्तं नाम । यथायोगशतकप्रायं । यथा वा हेतुलिंगौषधोद्देश एव क्रियते । नतु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः । अप्रयोजनं नाम । यथा । इत्याचारः समासेनेत्येतावद्यदि वदेन्नतु ब्रूयात् । यं प्राप्नोति समाचरन् । आयुरारोग्यमैश्वर्यमित्यादि । तदा न कश्चिदनुतिष्ठेदिति । भिन्नक्रमं नाम । पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तम् न तेनैव निर्दिश्यते प्रयोजनांतरा संभवेपि । यथा । वातपित्तकफानुद्दिश्य तत्र रूक्षोलघुरित्यादौ वातगुणनिर्देशमकृत्वैव पित्तस्य विदधीत । एवं क्रमो भिन्नो भवेत् । संदिग्धं नाम । यथा । किमकालमृत्युरस्ति उत नास्तीत्युभयत्र हेत्वाभासपरिग्रहात्संशयः । पुनरुक्तं नाम । योर्थ उक्तोपि पुनरुच्यते । किंप्रमाणं नाम । पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्पटकमिति । अत्र तावदुच्यते । परतोपि चेदित्येतत्ततः समाप्तार्थत्वान्न ज्ञायते किमनेन कार्यमिति । अनर्थकं नाम । यदन्यार्थेनापि परेणापगताभिधेयम् । व्याहतं नाम । यया पूर्वया वाक्ययुक्त्याऽपरा व्याहन्यते । अपरया पूर्वा वा । यथा । अनास्थाप्या मेहिन इत्युक्त्वा पुनरास्थापनमनुजज्ञे । मुस्तादेर्निर्यूहेपपाठ । वातासृक्शोफमेहार्शोगुल्मविण्मूत्रसंग्रहमित्यादि । तदत्र विधिप्रतिषेधयोः परस्परनिरोधाद्व्याहतत्वम् । अत्र समाधानार्थं विपुलमतयएवमभिदधुः । प्रमेहिणमास्थाप्य निषेधाद्बस्तिकल्पे पुनरनुज्ञानात्तंत्रकृतोभिप्रायविशेष ईदृगनुमीयते मेहिनो वातस्य प्रबलत्वेन बस्तिमंतरेण नान्यस्तथाविध उपक्रमोऽस्ति

तस्मात्तस्यावस्थातुरवशाद्योज्यो बस्तिर्यदार्तमेहिनो दृश्यते पवनस्याल्पत्वे तदोपक्रमांतरेणैव चिकित्सितुं शक्य इति । तदा बस्तिर्न योज्य इति प्रतिपादयितुमेवं विधो विन्यासः कृतः। इति पूर्वोक्तैस्तंत्रगुणैस्तंत्रयुक्त्याख्यैर्युक्तं तंत्रदोषैरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितमल्पसमुद्यमानां स्तोकव्यायामानां प्रीत्यर्थं पृथगेवेदं तंत्रमुक्तम् । किंभूतम् । चिकित्साशास्त्रं शतसहस्रं ब्रह्मप्रोक्तमग्निवेशादिप्रणीतं वा व्यापठ्य परितः समंतात् स्थितम् । न चैतत्स्वमनीषानिरूपितमित्याह । विपुलेत्यादि । विपुलं विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषयममलं निर्मलमविपर्यस्तं विज्ञानं येषां महामुनीनामात्रेयादीनां त एवं ते च ते विपुलामलविज्ञानमहामुनयश्च । तेषां मतमभिप्रायस्तदनुगच्छत्यनुवर्तते यत्तद्विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम्। ननु संग्रहेणैव महामुनिमतं संगृहीतम् । तत्किमनेनेत्याह । महासागर इव गंभीरो यः संग्रहाख्यस्तस्योपलक्षणमुपायभूतमेतत् । तस्मात्पृथगेतत् तंत्रमुदितम् ।अष्टावंगानि यस्य तदेवाष्टांगम् । तद्वैद्यकं च तदेव महोदधिरष्टांगवैद्यकमहोदधिस्तस्य मंथनमिव मंथनं पाठश्रवणचिंतनादिभिर्विक्षोभणात् । तेन करणभूतेन योष्टांगसंग्रह एव महानमृतराशिराप्तस्तस्मादष्टांगसंग्रहमहामृतराशेः सकाशात् पृथगेतत्तंत्रमुदितम् । कीदृशम् । अनल्पफलमायुरारोग्यैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेवं महाफलमित्यर्थः। तदयंभावः। तंत्रस्याल्पत्वात् पाठादिषु स्वल्प एवायासो भवति महच्च फलं यतः स्यात् ततोयमादरणीय इत्यर्थः । वसंततिलकम् । इदमागमीसद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् । मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन । इदमनंतराभिहितं तंत्रं मंत्रवद्धाचरितं संप्रयोक्तव्यं न कथंचिदपि मीमांस्यं। किमिदं स्याद्वा नवेति संशयो न कार्य इत्यर्थः । कस्मात्सुविशुद्धज्ञानेभ्यो महामुनिभ्य आगमेन शुद्धत्वात् । तथा । प्रत्यक्षफलस्य ज्वरवच्चिकित्सादिकस्य दर्शनात् ।

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।
पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

अतोष्टांगहृदयाख्यात्तंत्रात् पाठबोधानुष्ठाने रोगिचिकित्सालक्षणेन ध्रुवमवश्यं दीर्घजीविताद्दीन् प्राप्नोति। नच तानेव प्राप्नोति किंतर्हि परमपीत्याह ।

एतत्पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकंप्यः ।
आकंपयत्यन्यविशालतंत्रकृताभियोगान्यदि तन्न चित्रम् ॥ ८२ ॥

एतदनंतरोक्तमष्टांगहृदयाख्यं तंत्रमधीयानः कंठे दधत्संग्रहबोधशक्त एतद् ग्रंथार्थविशेषः।शेषवस्त्वैवबोधार्थं तस्मात्स्वभ्यस्तकर्मा अत एव पाठाव-बोधः स्वभ्यस्तकर्मा तस्य गुणशतयोगादष्टांगहृदयस्य व्याख्याता। अन्येषां भेषजकर्मजेन सत्स्वभ्यस्तकर्मणा चिकित्सक अक्षोभ्यः सन्नन्येषु चरका-दिषु विशालतंत्रेषु विहिताभियोगान्, वैद्यान् यदि कंपयति । क्षोभयति । तन्नाश्चर्यं । उपजातिः । यथा चाकंपयतेऽपरे भिषजस्तथा दर्शयन्नाह ।

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि
प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।
अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः
किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८३ ॥

यदि केवलं चरकं पठति । ततस्तस्मात्सुश्रुतादिप्रणिगदितानां वर्त्म-संधिसितासितादिजानां रोगाणां ध्रुवं संज्ञामात्रावयवेऽपि बाह्यः किंतु हेतु-लक्षणोपक्रमेणानभिज्ञ इत्यपि शब्दार्थः । अथ चरकविहीनः केवलं सुश्रु-त पाठसाध्यप्रक्रियायां दोषदूष्यकालशरीरसत्त्वसात्म्यादिलक्षणायामखिन्नः सन् व्याधितानां कासश्वासाद्यभिभूतानां किमिव वराकोऽल्पधीर्विदधातु न किंचिद्विधातुं शक्त इत्यर्थः । इह तु चरकोक्तप्रक्रियायाः प्रतिपादनात् सुश्रुतोक्तामयाभिधानाच्च तदध्येता रोगचिकित्सायां प्रवर्तमानो रोगशांतिं ध्रुवं विदधात्येव । मालिनीवृत्तम् तथैवं मन्यसे यद्यपि तत्र तंत्रमेतद्गुणम् । तथाप्यार्षतंत्राध्ययने समाधानातिशय इति तत इदमाह ।

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।
पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

अभिनिवेशो वस्तुपक्षपातस्तस्य वशः सामर्थ्यं तस्मादन्यत्र गुणदोषावभि-ताद्यशोभनोक्तेऽपि तंत्रे यो नाभियुज्यते। ऋषिप्रणीते प्रीतिं करोति । स नर

आदौ भवमाद्यं प्रथमप्रणीतं ब्रह्मोक्तं शतसाहस्रं वैद्यकं यत्नपरस्तथा आनिर्वेदः सन् पुरुषायुषं वर्षशतं पठतु। किलास्मिन् काले हीयमानबुद्धिमेधाजीवितस्य पुरुषस्य श्रवणचिंतनाव्बोधानुष्ठानानि सुदूरोत्सारितान्येवेत्यर्थः। पुरुषायुषमित्यचतुरादिसूत्रे निपातितं। अथैवं मन्यसे वक्तृत्वविशेषादवश्यमेवार्थातिशयो भवति। तस्मादाद्येषु सुकृतेष्वेवाभियोगो युक्तो न त्विदानींतनकविकृतेष्विति तदेतन्न वाच्यम्। कुत इत्याह।

वाते पित्ते श्लेष्मशांतौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण।
एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मंत्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः॥८५॥

वाते तैलं पथ्यं पित्ते घृतं पथ्यं श्लेष्मशांतौ माक्षिकं पथ्यं। यथाक्रमं। इत्येवं भगवान् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा सनत्कुमारादिर्भणतु। निर्मंत्र अशब्दस्वभावे तैलादिके स्वाकरत उत्पन्ने वातादिशमनशक्तेर्वक्तृविशेषोत्तया शक्तिर्न काचिदित्यर्थः। मालिनीवृत्तम्।

तदेवोपसंहरन् स्पष्टयति।

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते।
अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थमवलंब्यताम्॥ ८६॥

अभिधातृवशात् किं तैलादेर्द्रव्यस्य शक्तिर्विशिष्यते। अपि तु न कश्चिदेव विशेष उत्पद्यते यतः स्वभावहेतुभ्य एव एतच्छक्तियुक्ताश्चोत्पन्नाः। अतोभिधातृवशाद् द्रव्यशक्तिविशेषलक्षणाद्धेतोर्मत्सरमुत्सृज्य विद्वेषं विहाय माध्यस्थमाश्रीयतां मध्यस्थो हि पुरुषः कालबुध्याद्यनुरूपमिदमेव शास्त्रमुपकारकं मम न त्वतोपरं शास्त्रमुपकारकं बुध्या परामर्शाध्येष्यते न त्वज्ञानाभिनिवेशाग्रहमेतीत्यर्थः। ननु किमस्माकमुपकारत्वादिद्वारेण ऋषिप्रणीतमेव तंत्रमनुरागवशादध्येष्यमित्याशंक्याह।

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ।
भेडाद्याः किं न पठ्यंते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम्॥८७॥

यदि ऋषिप्रणीते प्रीतिस्ततश्चरकसुश्रुताख्यौ हित्वा भेडजातूकर्णादिमुनिप्रणीतानि किमिति न पठ्यंते सर्वेणैव वैद्यवृंदेन। अपि तु सुभाषित-

प्रियतया चरकसुश्रुतौ बाहुल्येन यथा पठ्येते न तथा भेडादयः। तस्मात् स्थितमेतत् सुभाषितं ग्राह्यम् । न तु मुनिप्रणीतमेव तंत्रम् । अतश्चरकसुश्रुतवदनार्षमपीदं गुणवत्त्वान्मतिमद्भिर्ग्राह्यमेव ।'

हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।
दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टांगहृदय-
संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ॥

एतद् हृदयाख्यं तंत्रं हृदयमिव कस्य सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः। यथा हृदयं शरीरस्यैकदेशमपि दशभिर्मूलशिराभिः सकलकायं व्याप्नोति । तथेदमपि षड्भिः स्थानैः सकलमष्टांगायुर्वेदवाङ्मयं व्याप्य स्थितमिति साधर्म्यात् । तदेवमीदृशं हृदयं दृष्ट्वा विधाय यत्कल्याणं परं श्रेष्ठं प्राप्तं तस्माच्छुभाज्जगतो भुवनस्य मंगलं भवत्वित्यार्याः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने वाजीकरणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४०॥

छ.

ज.

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

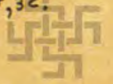
ट.

ड.

त.

द.

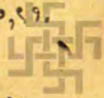

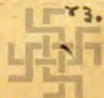

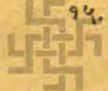
ध.

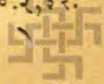

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न.

प.

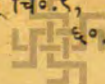

फ.

ब.

भ.

म.

य.

र.

ल.

श.

ष.

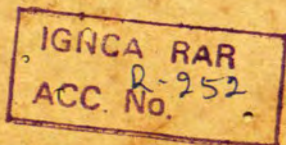
स.

ह.

—००—

93

932

932